

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ: ΤΟ ΣΥΝΑΛΛΑΤΤΕΣΘΑΙ ΚΑΙ ΤΟ ΕΥΗΜΕΡΕΙΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΙΚΟΥ ΚΥΡΙΑΣ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κύριε Γενικὲ Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας,
Κύριοι Πρυτάνεις,
Κυρία καὶ Κύριοι Ἀκαδημαῖκοί,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Κύριο Γεώργιο Μητσόπουλο γιὰ τὸν θερμὸ χαιρετισμὸ του, καὶ τὸν Ἀκαδημαῖκὸ Κύριο Μιχαὴλ Σακελλαρίου γιὰ τὰ καλὰ του λόγια.

Ἐκφράζω τίς εὐχαριστίες μου στὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ποὺ μοῦ ἔκαναν τὴ μεγάλη τιμὴ νὰ με ἐκλέξουν τακτικὸ μέλος τοῦ Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἰδρύματος, σὲ μιὰν ἔδρα μὲ ἱστορία καὶ παράδοση.

Σὲ τέτοιες σημαντικὲς στιγμές, στρέφει κανεῖς τὴ σκέψη του σὲ ὅλους ἐκείνους, παρόντες καὶ ἀπόντες, ποὺ σημάδεψαν τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐξέλιξή του. Γιὰ μένα, αὐτὸ σημαίνει κατ' ἀρχὴν τοὺς γονεῖς μου, τὸν Εὐάγγελο καὶ τὴ Βιργινία Λαῖου, ποὺ σὲ ἐποχὲς δύσκολες μὲ στήριζαν, ἀλλὰ καὶ μοῦ ἔδωσαν φτερά, μὲ ἀμέριστην ἀγάπη καὶ στοργή. Τοὺς ὀφείλω τὴν ἡμέραν αὐτή. Εὐχαριστῶ τὸν Σταῦρο Θωμαδάκη, γιὰ τὸν πολὺτιμο, μακρόχρονο πνευματικὸ διάλογο, καὶ τὸν γιό μου, Βασίλη Θωμαδάκη, γιὰ τίς χαρὲς ποὺ μοῦ ἔχει δώσει, καὶ γιὰ τὴν ἐλπίδα γιὰ τὸ μέλλον, τὴν ὁποῖαν ἀντιπροσωπεύει.

Εἶμαι εὐγνώμων στὶς δασκάλες καὶ τοὺς δασκάλους μου στὸ Ἀμερικανικὸ Κολέγιο Θηλέων ποὺ μοῦ ἔμαθαν γράμματα καὶ πνευματικὴ πειθαρχία, καὶ τοὺς Πανεπιστημιακοὺς μου δασκάλους, ἰδίως τὸν Robert Lee Wolff, μὲ τὸν ὁποῖον σπούδασα ἱστορία στὸ Harvard. Τέλος, μὲ βαθειὰ συγκίνηση μνημονεύω τὸν Δάσκαλό μου καὶ προκάτοχό μου στὴν ἔδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας, τὸν Διονύσιο Ζακυθινό, μεγάλο Βυζαντινολόγο καὶ ἐξαιρετικὸν ἄνθρωπο, τοῦ ὁποῖου εἶναι τεράστια ἡ προσφορά τόσο στὴν ἐπιστήμη, ὅσο καὶ στὴν Ἀκαδημία καὶ στὴν Ἑλλάδα.

* * *

Τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης σὲ συνάρτηση μὲ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ πρόνοια εἶναι ἓνα καίριο θέμα τῆς ἐποχῆς μας. Ἄν καὶ ἐμφανίζεται μὲ ἰδιαίτερην ὀξύτητα στὶς χώρες οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὸ δρόμο τῆς ἀνάπτυξης, ἢ σὲ ἐκείνες ποὺ μεταβαίνουν ἀπὸ ἐλεγχόμενα καὶ προστατευτικὰ οἰκονομικὰ συστήματα στὸ σύστημα τῆς λεγόμενης ἐλεύθερης ἀγορᾶς, τὸ ἀντιμετωπίζουν ὅλες οἱ κοινωνίες, σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό. Δὲν εἶναι, ἐξ ἄλλου, μόνον πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας. Ἀντίθετα, παρεμφερεῖς προβληματισμοὶ ἀπασχόλησαν ὅλες τὶς ἀρχαῖες καὶ μεσαιωνικὲς κοινωνίες τῆς Εὐρώπης, καὶ βέβαια καὶ τὴν ἐπιστήμη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στοὺς νεώτερους χρόνους.

Λέω «παρεμφερεῖς» προβληματισμοί, γιατί στοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ τὸν Μεσαίωνα ἡ ἔννοια τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης δὲν ὑπάρχει, ἐνῶ οὔτε ἡ οἰκονομικὴ μεγέθυνση καταλαμβάνει πρωταρχικὴ θέση στὶς φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις¹. Αὐτὸ ποὺ προέχει στὴ σκέψη καὶ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν μεγάλων σχολαστικῶν τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα εἶναι ἡ δίκαιη κατανομή τῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τὸ θέμα τῆς δικαιοσύνης στὶς συναλλαγές, τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ στὸ πρόβλημα τοῦ πῶς προσδιορίζεται ἡ ἀξία τῶν ἀγαθῶν, πρόβλημα ποὺ ἔκτοτε ἔχει ἀπασχολήσει ὅλους ὅσους ἀπὸ φιλοσοφική, ἠθικὴ ἢ οἰκονομικὴ σκοπιά, ἔχουν μελετήσει τοὺς μηχανισμοὺς τῆς παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς οἰκονομικῶν ἀγαθῶν. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι εἶχαν ἐντοπίσει καὶ συστηματοποιήσει τὴν προβληματικὴ ποὺ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ δύο πόλους: τὴν ἔφεση γιὰ τὴν ἀπόκτηση πλούτου, αὐτὸ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκαλεῖ «χρηματιστικὴν, δι' ἣν οὐδὲν δοκεῖ πέρας εἶναι πλούτου καὶ κτήσεως»² ἀφ' ἑνὸς καί, ἀφ' ἑτέρου, τὴν ἐπιθυμία καὶ ἀνάγκη γιὰ πολιτικὴ εὐταξία καὶ σταθερότητα, βασικὸ μέλημα τοῦ Πλάτωνα³, καὶ γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη⁴. Ὑπὸ ἄλλην ἔποψιν, πρόκειται

1. Ἀντίθετα, ἡ κοινωνία, ὅπως καὶ ἡ οἰκονομία, θεωρεῖται σταθερὴ καὶ στατικὴ: J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Ὁξφόρδη, 1954, ἐπανεκδόση τοῦ 1994, 54-55· O. Langholm, *The Aristotelian Analysis of Usury*, Ὁσλο, 1984· M. I. Finley, «Aristotle and Economic Analysis», J. Barnes, M. Schofield, R. Sorabji, ἐπιμ. ἔκδ., *Articles on Aristotle*, II, 154-5.

2. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1257α (Aristotle, *Politics*, μετάφρ. H. Rackham, Cambridge, Mass., London, 1977).

3. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, V, 433a: καὶ μὴν ὅτι γε τὸ τὰ αὐτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν δικαιοσύνη ἐστὶ... πολλάκις εἰρήκαμεν, 434 d: χρηματιστικοῦ, ἐπικουρικοῦ, φυλακικοῦ γενοὺς οἰκισπραγία... δικαιοσύνη τ' ἂν εἴη, καὶ τὴν πόλιν δικαίαν παρέχοι.

4. L. Baeck, *The Mediterranean Tradition in Economic Thought*, Λονδίνο, 1994, I κ.ε.

για την αντιπαράθεση ατομικής συμπεριφοράς και αναγκών του κοινωνικοῦ συνόλου. Ἡ προβληματική εἶναι ιδιαίτερα πολύπλοκη στὶς προ-καπιταλιστικές κοινωνίες, στὶς ὁποῖες ἡ οἰκονομία καὶ ἡ οἰκονομικὴ σκέψη δὲν εἶναι αὐτόνομες ἀλλὰ ἐμπεδωμένες σὲ ἓνα γενικότερο σύστημα, ὅπου προέχουν οἱ πολιτικές, ἠθικές, ἀκόμη καὶ θρησκευτικές ἀξίες. Εἰδικὰ στὴ σκέψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ κάθε μεταγενέστερο προβληματισμό, τὰ οἰκονομικὰ θέματα ἀντιμετωπίζονται ὑπὸ ἠθικὸ καὶ πολιτικὸ πρίσμα⁵. Τὸ πρόβλημα, ὅμως, τὸ ὁποῖο τέθηκε στοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἐπανατίθεται σὲ κάθε ἐποχὴ ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ δίλημμα τῶν ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας καὶ αὐτῶν τῆς οἰκονομίας, εἴτε θεωρεῖται ὅτι αὐτὲς συνάδουν καὶ ἀλληλοσυμπληρώνονται, εἴτε νοοῦνται ὡς ἀντιτιθέμενες ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλη.

Οἱ Μεσαιωνικὲς κοινωνίες, ἀποδέκτες τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς πνευματικῆς κληρονομιάς, ἀλλὰ καὶ καθοδηγούμενες ἀπὸ θρησκευτικὲς ἀρχές, ἦταν κατ' ἐξοχὴν κοινωνίες ὅπου οἱ οἰκονομικὲς διεργασίες ἐγγράφονται μέσα σὲ ἓνα ἰδεολογικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο μὴ-οἰκονομικοὶ παράγοντες διαδραματίζουν σημαντικὸ ρόλο. Ἰδίως ὅταν ἡ οἰκονομία ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται μὲ σχετικὰ ταχεῖς ρυθμούς, καὶ ἰδίως ὅταν ἡ οἰκονομία τῆς ἀνταλλαγῆς μὲ ὅλα τὰ συμπαρομαρτοῦντα—τὴν εὐρεῖα χρῆση τοῦ χρήματος, τὴν ἀνάγκη γιὰ χρηματοδότηση καὶ ἐπομένως γιὰ δανεισμό, τὴ μετατροπὴ τοῦ χρήματος σὲ κεφάλαιο—ἐγίνε σημαντικὸ καὶ ἀναπόφευκτο κομμάτι τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀναδείχθηκαν οἱ ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα στοιχεῖα τῶν πνευματικῶν καὶ θρησκευτικῶν παραδόσεων, μαζὶ μὲ τὰ διλήμματα τὰ ὁποῖα ἔθεταν. Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία ἐκήρυσσε τὴν ἠθικὴ ἀξία τῆς φτώχειας, καὶ τὸν κίνδυνο ποὺ ἐμπεριέχει τόσο ἡ ἰδιωτικὴ περιουσία ὅσο καὶ ἡ ἐνασχόληση μὲ τὸν πλουτισμό. Σὲ ἀντίθεση, ἡ νομικὴ παράδοση, στὴ βάση της Ρωμαϊκῆ, προστάτευε τὴν ἰδιωτικὴν περιουσία καὶ ἀσπαζόταν τὴν ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας στὶς συναλλαγές. Ὅσο γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση, στὴ βάση της Ἀριστοτέλεια, αὐτὴ ἐμπεριεῖχε καὶ τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης στὶς συναλλαγές καὶ αὐτὴν τῆς ἐλευθερίας, ἐδραζομένης στὴν ἐλεύθερη βούληση τῶν συναλλασσομένων ἀτόμων.

Τὸ πρόβλημα εἶναι βασικὸ, καὶ μὲ σημαντικὲς προεκτάσεις, διότι πρόκειται γιὰ τὴν ἀναζήτηση μιᾶς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ἅρα τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου στὴν οἰκονομικὴ του ζωή, ἀφ' ἑνός, καί, ἀφ' ἑτέρου, τὴν δικαιοσύνη ποὺ διορθώνει τὶς ἀνισότητες ποὺ προκύπτουν, ἢ περιορίζει τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐλεύθερης δράσης ὅταν αὐτὰ ἀντιτίθενται στὸ κοινὸ συμφέρον ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται μιὰ κοινωνία.

5. Βλ. καὶ Schumpeter, *History*, κεφ. I καὶ σποράδην.

Μέσα από τή διπλή αναζήτηση, για τήν ανάπτυξη θεωριῶν ποῦ θά ἐναρμόνιζαν τὰ συγκρουόμενα, καί ποῦ θά ἐρμήνευαν τήν τρέχουσα πραγματικότητα, ἀναπτύχθηκε, στή Δυτική Εὐρώπη, ἕνας ἐξαιρετικά πλούσιος καί γόνιμος προβληματισμός ἀπό τὸ 13ο αἰώνα καί μετὰ. Θέματα ὅπως ἡ ἀξία τῶν ἀγαθῶν, ἡ νομιμότητα τοῦ κέρδους, ὁ ἔντοκος δανεισμός, οἱ μηχανισμοὶ διαμόρφωσης τῆς τιμῆς τῶν ἀγαθῶν καί τῆς ἐργασίας, ἡ δικαιοσύνη στίς συναλλαγές, ὁ ρόλος καί οἱ ιδιότητες τοῦ χρήματος, ἀποτελέσαν ἀντικείμενο ἀναλύσεων μὲ φιλοσοφικὸ βάθος καί πρακτικὴ ἀξία, ἀναλύσεων ποῦ βρίσκονται στήν ἀπαρχὴ τῶν μετέπειτα ἀναζητήσεων γύρω ἀπὸ τήν πολιτικὴ οἰκονομία, καί τῶν ὁποίων ἡ ἐπίδραση στοὺς στοχαστὲς καί στοὺς μελετητὲς τῆς οἰκονομίας παρέμεινε σημαντικὴ, ἀκόμη καί στὸν 19ο αἰώνα. Ἡ Μεσαιωνικὴ ἐποχὴ ἀποτελεῖ σημαντικὸ σταθμὸ στήν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομικῆς σκέψης.

Ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία εἶχε βαθύτατα ἐμπεδωμένη τήν ἰδέα καί τὸ ἰδεῶδες τῆς δικαιοσύνης, ποῦ ἐν μέρει, ἀλλὰ μόνο ἐν μέρει, προερχόταν ἀπὸ τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο. «Δικαιοσύνη ἐστὶ σταθερὰ καί διηγεκὴς βούλησις ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμουςα δίκαιον», λένε τὰ Βασιλικά⁶. Ἡ ἀρχὴ εἶναι πολὺ παλαιότερη, καί τήν βρίσκουμε ἤδη στὸν Πλάτωνα: «τὸ τὰ ὀφειλόμενα ἐκάστω ἀποδιδόναι δίκαιόν ἐστιν»⁷. Τὸ περιεχόμενο βέβαια αὐτῆς τῆς βασικῆς ἀρχῆς ἀλλάζει καί ἐξελλίσσεται μὲ τὸ χρόνο· ἀπὸ τήν ἐποχὴ τῶν Ἰσαύρων μέχρι καί τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα, ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τήν ἔννοια τῆς ἰσότητος (δηλαδή τῆς ἀποκαταστάσεως μιᾶς ἰσορροπίας, ἐνὸς μέσου ὅρου), ἀλλὰ καί μὲ τήν ἔννοια τῆς προστασίας τῶν ἀδυνάτων. Πρόκειται, ἀναμφισβήτητα, γιὰ μιὰ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης ποῦ ἔχει τίς καταβολές της στὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ ποῦ παραδόθηκε στὸ Βυζάντιο μέσῳ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καί μετασχηματίσθηκε ἐνσωματώνοντας τὰ κηρύγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Συγκεκριμένα, ὁ Μέγας Βασίλειος, ποῦ ἀποκαλεῖ δικαιοσύνη τήν «τοῦ Ἰσοῦ διανομή(ν)», καί ἀναφέρεται στήν ἀπονεμητικὴ καί τήν ἐπανορθωτικὴ δικαιοσύνη, μιλάει ἐπίσης γιὰ τὸν «κριτὴ», τὸν δικαστὴ, ἔργο τοῦ ὁποῖου εἶναι νὰ ἀποκαταστήσει τήν ἰσότητα μεταξὺ αὐτῶν ποῦ ἔχουν πολλὰ καί αὐτῶν ποῦ ἔχουν λίγα, «τοσοῦτον ἀφαιρῶν τοῦ ὑπερέχοντος, ὅσον ἐλαττούμενον εὐρίσκει τὸν ἀδικούμενον»⁸.

Στὸ Βυζάντιο, εἶναι τὸ κράτος ποῦ ἐπιφυλάσσει στὸν ἑαυτὸ του τὸ ρόλο τοῦ δικαστοῦ, καί ποῦ μεριμνᾷ γιὰ τήν προστασία τῶν ἀδυνάτων ἀπὸ τήν ἐκμετάλλευση ποῦμποροῦσαν νὰ ἀσκήσουν τόσο οἱ κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι, ὅσο καί οἱ πλούσιοι καί ἰσχυ-

6. Βασ. 2.1.10. Πρβλ. D 1,1,10 (Ulpianus): iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi.

7. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, I, 6, 331 e.

8. PG 31, 401-405.

ροί. Τὸ Προοίμιον τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ἐκφράζει τὶς ἀνησυχίες αὐτὲς μὲ γλαφυρότητα καὶ σαφήνεια· «Τοὺς δὲ μετιέναι τεταγμένους τὰ νόμιμα... παραινοῦμεν... ἀπὸ ὑγιοῦς διανοίας προφέρειν τῆς ἀληθοῦς δικαιοσύνης τὰ κρίματα καὶ μήτε πένητος καταφρονεῖν μήτε δυνάστην ἀδικοῦντα ἔαν ἀνεξέλεγκτον, μήτε μὲν σχήματι μὲν καὶ λόγῳ τὴν δικαιοσύνην ὑπερθαυμάζειν καὶ τὴν ἰσότητα, ἔργῳ δὲ τὸ ἄδικον καὶ πλεονεγκτικὸν προτιμᾶν ὡς ὠφέλιμον, ἀλλὰ δύο κρινομένων παρ' αὐτοῖς, τοῦ τε πλεονεκτοῦντος καὶ τοῦ τὸ ἔλαττον ἔχοντος, εἰς τὸ πρὸς ἀλλήλους ἐπανισοῦν αὐτοὺς ἵστασθαι, καὶ τοσοῦτον ἀφαιρεῖν τοῦ ὑπερέχοντος, ὅσον ἐλαττούμενον εὖρωσι τήνικαῦτα τὸν ἀδικούμενον»⁹. Ὁ νομοθέτης, ἀντιγράφοντας σχεδὸν αὐτοῦσιο τὸ κείμενο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, δίνει στὴν ἰσότητα τὴν ἐντελῶς συγκεκριμένη ἔννοια τῆς ἀνακατανομῆς τῶν ἀγαθῶν.

Στὴν πράξιν, ἡ δικαιοσύνη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ συχνότατα ἐμφανίζεται μὲ τὴ δημοσιονομικὴ τῆς ὕψη, καὶ σημαίνει δίκαια μεταχείριση τῶν ὑπηκόων, καὶ κυρίως τῶν ἀδυνάτων, ἀπὸ τὸ κράτος¹⁰. Γιὰ τὸν Βασίλειο Α' τὸν Μακεδόνα λέγεται ὅτι προσπάθησε νὰ ἐμπνεύσει στοὺς κρατικούς ἀξιωματούς τὸ αἶσθημα τῆς δικαιοσύνης, νὰ τοὺς πείσει ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἀρετές, καὶ ὅτι δικό τους καθήκον εἶναι «ἰσότητα παρασκευάσαι ἐμπολιτεύεσθαι πανταχοῦ, τὸ μὴ καταδυναστεύεσθαι ὑπὸ τῶν πλουτούντων τοὺς πένητας»¹¹. Ἡ βούληση γιὰ προστασία τῶν ἀδυνάτων ἐπιτρέπει καὶ ἐπιβάλλει τὴν παρέμβαση μιᾶς ἀνώτερης ἀρχῆς, στὴν προκειμένη περίπτωση τοῦ κράτους, στὶς οἰκονομικὰ διαδικασίες, γιὰ νὰ ἀναιρέσει ἢ νὰ διορθώσει τὰ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα ποὺ μπορεῖ αὐτὲς νὰ εἶχαν ἐπὶ τῶν ἀδυνάτων, καὶ τὸ μέλημα αὐτὸ τὸ συναντοῦμε ἐπὶ αἰῶνες, ὡς καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Β'. «Ὅπως τὸ ἔθεσε ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς στὴν Νεαρά τοῦ 996, «ἡ βασιλεία ἡμῶν οὐκ ἀσκόπως οὐδ' ἀδοκιμάστως τὴν τεσσαρακονταετίαν ἀνατρέπει, ἀλλὰ τοὺς πένητας ἐλεοῦσα καὶ τοῦ κοινοῦ καὶ τῆς συστάσεως αὐτοῦ φροντίζουσα καὶ τὸ δίκαιον ἀγαπῶσα καὶ τὴν πλεονεξίαν ἐκκόπτουσα... Τὰς γινομένας εἰς (τοὺς πένητας) ὀσημέραι πλεονεξίας καὶ ἀδικίας οἰκείοις ὀφθαλμοῖς εἶδομεν... Ὅρα οὖν τούτους (τοὺς δυνατοὺς) οὐ κωλύσομεν καὶ τὸ προσὸν δίκαιον τοῖς πένησιν ἐφ' οἷς κακῶς ἀφῆρέθησαν καὶ ἐπλεονεκτήθησαν ἐπιβραβεύσομεν;»¹².

9. L. Burgmann, *Ecloga, Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V.*, Φραγκφούρτη, 1983, 164.

10. Angeliki E. Laiou, «Law, Justice and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries», στὸ A. E. Laiou καὶ D. Simon, ἐπιμ. ἐκδ., *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, Washington D.C., 1994, 151-85.

11. Συνεχιστῆς τοῦ Θεοφάνους, 257-8.

12. N. Svoronos, *Les Nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, Ἀθήνα, 1994, 200.

Ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ ἔμφαση πού δίδεται στήν δημοσιονομική ὕψη τῆς δικαιοσύνης ἐκφράζει τήν ἐξῆς πραγματικότητα: ὅτι στοὺς μέσους Βυζαντινοὺς χρόνους, ἡ σχέση τοῦ κράτους μετὰ τοὺς ὑπηκόους του ἦταν πρωτίστως δημοσιονομική, καὶ ἐπομένως αὐτὸ ἦταν τὸ κυριώτερο πεδίο ἐφαρμογῆς τῆς περὶ τὴν δικαιοσύνη ἰδεολογίας¹³.

Ἡ ἀντίληψη ὅτι δικαιοσύνη εἶναι ὄχι μόνον ἡ ἀπόδοση τοῦ «ἔσου» πρὸς ὅλους, ἀλλὰ συγκεκριμένα καὶ κατ' ἀρχὴν ἡ προστασία τῶν ἀδυνάτων, ἔχει τὶς βάσεις της, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, στὸ κήρυγμα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, καὶ κυρίως στήν διδασκαλία τῶν πατέρων τοῦ 4ου αἰῶνα, ἡ ὁποία ἐπηρέασε βαθύτατα τὴν ἀντιμετώπιση τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους. Γνωστές τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ὀξυδερκεῖς παρατηρητὲς τῶν φαινομένων τῆς ἐποχῆς τους, οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἀντέδρασαν στὴ μεγάλη οἰκονομικὴ ἀνισότητα τῆς κοινωνίας τους μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν οἰκονομικῶν διεργασιῶν καὶ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ οἰκονομικοῦ τρόπου συμπεριφορᾶς μετὰ συμπεριφορὰς μὴ οἰκονομικῆς. Στὸν πλουτισμὸ ἐπὶ τῆς γῆς ἀντέταξαν τὸν πλουτισμὸ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ἡ συσσώρευση πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ μετὰ τὴν ἀνακατανομὴ τῶν ἀγαθῶν, μέσῳ τῆς ὑψίστης κοινωνικῆς ἀρετῆς, τῆς ἐλεημοσύνης. «Ἀγόρασε τὸν Παράδεισον», προέτρεπε ὁ Ἀγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος¹⁴. Ἀντὶ γὰρ ἐπένδυση σὲ οἰκονομικὲς ἐνασχολήσεις, ἐξαίρεται ἡ ἀξία τῆς ἀπο-ἐπένδυσης, μετὰ τὴν ἀνακατανομὴ πόρων, τῶν ὁποίων προορισμὸς ἦταν πᾶς ἡ κατανάληψη καὶ ὄχι ἡ ἐπένδυση. Οἱ οἰκονομικὲς ἐνασχολήσεις ἀξιολογοῦνται ἀνάλογα μετὰ τὸ ἂν ὠφελοῦν ἢ βλάπτουν τὴν κοινωνία καὶ τὴν σωτηρία τοῦ ἀτόμου, ὄχι ἀνάλογα μετὰ τὸ ἂν εἶναι κερδοφόρες ἢ ὄχι. Μάλιστα, ἡ ἄγρα τοῦ κέρδους θεωρεῖται καταδικαστέα¹⁵. Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς νοοτροπίας εἶναι ὅτι ὅλες οἱ οἰκονομικὲς πράξεις, γὰρ παράδειγμα ὁ δανεισμὸς, ἐμφανίζονται ὡς δυνάμει βλαβερές, ἀκόμη καὶ στὴν ἐπίγεια ζωὴ: ὁ δανειζόμενος μπορεῖ νὰ μὴ ἀποπληρώσει τὸ δάνειο, ὅποτε αὐτὸ ἀποβαίνει ζημιόγονο. Ἀντίθετα, ὅταν κανεὶς δανείζει στὸν Θεὸ μέσῳ τῶν πτωχῶν, ἀνταμείβεται πάντα, βεβαίως μετὰ τὴν μετὰ θάνατον σωτηρία, ἐνίοτε καὶ μετὰ τὴν εὐημερία ἐπὶ τῆς γῆς¹⁶. Αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις ἦταν εὐρύτατα γνωστὲς στὸ Βυ-

13. Ἀπὸ τὸν D. Simon, στὸ Laiou, «Law, Justice», 171.

14. PG 64, 436.

15. Βλ. παραδείγματα στὸ Angeliki E. Laiou, «The Church, Economic Thought and Economic Practices», R. F. Taft, ἐπιμ. ἔκδ., *The Christian East. Its Institutions and its Thought*, Πόλη, 1996, 439 κ.ἑ. Βλ. ἐπίσης, Anastasios D. Karayiannis καὶ Sarah Drakopoulou-Dodd, «The Greek Christian Fathers», S. Todd Lowry καὶ Barry Gordon, *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, Leiden, New York, Köln, 1998, 163-208.

16. Ἀγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ ἐλεημοσύνης*, PG 64, 433 κ.ἑ.

ζάντιο, και από τὰ κείμενα τῶν πατέρων τοῦ 4ου αἰώνα και από αὐτὰ τῶν μεταγενέστερων θεολόγων, ἀλλὰ και από λιγότερο λόγια πατερικά και ἡθικολογικά κείμενα. Ἡ συσσώρευση, οὕτως ἢ ἄλλως, και ἀκόμη ἡ ἀπόκτηση ἀγαθῶν πέραν ἀπὸ τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα, ἐθεωρεῖτο πλεονεκτική· «ἡ περισσεῖα ἢ ὑπὲρ τὴν χρεῖαν εἰκόνα πλεονεξίας ἐμφαίνει, ἡ δὲ πλεονεξία ἀπόφασιν εἰδωλολατρείας»¹⁷.

Τὸ Βυζάντιο, λοιπόν, εἶχε κληρονομήσει μιὰ ἰδεολογία ποὺ ὑποτάσσει τὶς οἰκονομικὲς διεργασίες σὲ ἡθικὲς ἀντιλήψεις περὶ τοῦ ὀφέλους τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, θεωρεῖ ἐπιλήψιμη τὴν ἐπιθυμία γιὰ κέρδος, και σχεδὸν ἐπιβάλλει τὸν ἔλεγχο στὶς συναλλαγές.

Τὸ Βυζάντιο, ὅμως, εἶχε ἐπίσης κληρονομήσει τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο, ποὺ εἶχε ὡς βασικὴ ἀρχὴ τὴν ἰδιωτικὴ περιουσία, και διασφάλιζε τὴν ἐλευθερία τῶν συναλλαγῶν, και τὴν ἰσχὺ τῶν συναλλαγῶν στὶς ὁποῖες οἱ συμβαλλόμενοι λειτουργοῦν μὲ ἐλεύθερη βούληση, χωρὶς βία και χωρὶς δόλο. Ἐὰν ἀπουσιάζουν ὁ δόλος και ἡ βία, τότε οἱ ὅροι τῆς συναλλαγῆς, και ἡ τιμὴ στὴν ὁποία πωλοῦνται τὰ ἀγαθὰ, γίνονται ἀντικείμενα διαπραγματεύσεως και συμφωνίας μεταξύ ἀτόμων ἢ, ἴσως, συνόλων, ὅποτε ἡ τιμὴ ποὺ διαμορφώνεται εἶναι, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ, ἡ τιμὴ τῆς ἀγορᾶς, νοουμένης ὡς ἐλεύθερου μηχανισμού. Οἱ ἀρχές αὐτὲς τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου ἐπανῆλθαν στὸ πλάτος τους και μὲ σαφήνεια στὴ συνείδηση τῶν Βυζαντινῶν λόγω αὐτοῦ ποὺ ἔχει ἀποκληθεῖ ἡ νομικὴ ἐπανάσταση τοῦ ὕστερου 9ου αἰ., δηλαδὴ τῆς μεταφορᾶς στὴν Ἑλληνικὴ ὀλόκληρης τῆς Ἰουστινιάνειας κωδικοποίησης, μὲ τὸν τίτλο «Τὰ Βασιλικὰ»¹⁸. Οἱ σχετικὲς ρῆτρες καθιστοῦν σαφὲς ὅτι ἡ δικαιοσύνη στὶς συναλλαγές ἐδράζεται στὴν ἐλεύθερη διαπραγμάτευση, και ὅτι ἡ διαμόρφωση τῶν τιμῶν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς διεργασίας αὐτῆς¹⁹.

Ὁ νόμος ὑπερασπίζεται ἐπίσης τὴν ἐλευθερία τῶν συναλλασσομένων νὰ προσπαθοῦν νὰ ζημιώσουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον ὡς πρὸς τὴν τιμὴ χωρὶς, ὅμως, δόλο. Στὰ Βασιλικὰ, τὸ δικαίωμα αὐτὸ ἐμφανίζεται ὡς «περιγράφειν ἀλλήλους», τὸ ὁποῖο μιὰ βυζαντινὴ

17. St. Basil of Caesarea, *Letters*, ἐκδ. Roy J. Deferrari, Cambridge, Mass., 1920, 1972, I, 138-40.

18. M.-Th. Fögen, «Reanimation of Roman Law in the Ninth Century: Remarks on Reasons and Results», *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?* ἐπιμ. ἐκδ. Leslie Brubaker, Aldershot, 1998, 11-22.

19. Βασ. 19, 10, 78 (77)=C 4, 44, 8, και, κυρίως, D. 4, 4, 16 § 5: ἔξεστι γὰρ ἐν τῇ πράσει και τῇ ἀγορασίᾳ περιγράφειν ἀλλήλους, εἰ μὴ ἄρα ἔλαττον τοῦ ἡμίσεος μέρους τοῦ δικαίου τιμήματος δέδωκεν ὁ πρῶτος. Πρβλ. D 4, 4, 16 § 5, C 4, 46, 2, M. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, Μόναχο, 1975, II, 388-90.

Βασ. 19, 10, 75 (ὁ δόλος ἀναιρεῖ τὴν δοσοληψία)· 19, 8, 8 και 19, 10, 71 (ἡ βία ἀναιρεῖ τὴν δοσοληψία)· 19, 1, 43 (δόλος).

συλλογή νόμων τοῦ 13ου αἰώνα ἀποδίδει ὡς βλάβη καὶ ζημία²⁰. Εἶναι μιὰ ἔννοια ποὺ δύσκολα συμβιβάζεται μετὰ τὴν Χριστιανικὴς ἀρχὴς περὶ δικαιοσύνης. Σίγουρα ἔρχεται σὲ σύγκρουση μετὰ τὴν παράδοση ποὺ εἶχαν κληροδοτήσει στοὺς Βυζαντινοὺς οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, παράδοση ποὺ καταδικάζει τὸ ψεῦδος, τὸ ὁποῖον οὕτως ἢ ἄλλως ἐθεωροῦσε ἀναπόσπαστη καὶ ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς. Στὴ διαπραγμάτευση, λέει ὁ Ἀγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, κατ' ἀνάγκη ψεύδονται καὶ ἐπιτοκοῦν ἢ ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς συναλλασσομένους ἢ καὶ οἱ δύο, καὶ στὴν πράξη τῆς συναλλαγῆς ὑπείσέρχεται τὸ ψεῦδος — ἰδέα παλαιά, ποὺ τὴ συναντοῦμε ἤδη στὸν Ἡρόδοτο²¹.

Στὸ ἰδεολογικὸ στερέωμα τῶν Βυζαντινῶν ἐπομένως, τουλάχιστον μετὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰώνα, συνυπάρχουν δύο γενικὲς ἔννοιες οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ συγκρουοῦνται μεταξὺ τους — ἡ ἰδέα τῆς ἐλεύθερης διαπραγμάτευσης, στηριζόμενη στὴν ἐλεύθερη βούληση τῶν συμβαλλομένων, καὶ ἐκείνη τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀνισότητά, νὰ προστατεύσει τοὺς ἀδυνάτους, δηλαδὴ νὰ βάλει φραγμοὺς σὲ αὐτὸ ποὺ θεωρεῖται πλεονεξία, τελικὰ νὰ θέσει ὑπὸ ἑλεγχὸ τὴν διαπραγμάτευση. Ὅταν πρόκειται γιὰ οἰκονομικὲς διεργασίες, οἱ ἔννοιες τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν συναλλαγῶν συναντῶνται στὸ θέμα τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς διαμόρφωσης τῆς τιμῆς των. Στὸ Βυζάντιο, ὅπως καὶ στὴ Δυτικὴ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπη, ὑπάρχει ἔντονα ἀνεπτυγμένη ἡ ἰδέα τῆς δικαίας ἀξίας, ἡ δικαίας διατιμῆσεως, τοῦ δικαίου κέρδους καὶ τῆς δικαίας τιμῆς²². Ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη, δικαία εἶναι ἡ τιμὴ ἡ ὁποία δὲν δημιουργεῖ ἀνισότητες καὶ βλάβη σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς συμβαλλομένους. Τὸ ζήτημα εἶναι, τί ἀκριβῶς ἐκφράζει ἡ δικαία τιμὴ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη, πῶς διαμορφώνεται στὴν πράξη, καὶ ἂν ὑπάρχει θεωρητικὸς προβληματισμὸς περὶ αὐτῆν. Βεβαίως, τὸ δίκαιο κέρδος ἀποτελεῖ συνιστώσα τῆς δικαίας τιμῆς, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές, καὶ εἶναι ἡ συνιστώσα ἡ ὁποία προκαλεῖ τὸν σοβαρότερο προβληματισμό, ἠθικὰ καὶ φιλοσοφικά, διότι πρέπει κανεὶς νὰ προσδιορίσει ἂν τὸ κέρδος τοῦ ἐμπόρου ὑπόκειται σὲ ἀποτίμηση καὶ ἐκφράζει τὴ συμβολὴ του στὴ μεταβολὴ τῆς ἀξίας τοῦ ἀγαθοῦ (δηλαδή, ἂν εἶναι ἡ ἀμοιβὴ τοῦ ἐμπόρου γιὰ τὴν ἐργασία του καὶ τὸν κίνδυνο ποὺ ἀναλαμβάνει), ἢ ἂν εἶναι

20. Νόμιμον κατὰ στοιχεῖον. Π. 7: τὸ περιγραφῆναι παρὰ τῷ νόμῳ τὰ ἴδια δίκαια βλαβῆναι σημαίνει, καὶ ἡ περιγραφὴ τὴν βλάβην δηλοῖ. Π, 42: περιγραφὴ δὲ καὶ περιγράφειν καὶ περιγράφεσθαι λέγεται μὲν τότε, ὅταν δύο προσώπων ποιούντων πρὸς ἀλλήλους συνάλλαγμα εἰς τὸν ἕτερον ἀπατήσῃ καὶ ζημιώσῃ ἐπιτηδείως μετὰ τινος δολιότητος.

21. PG 64, 436; Πρβλ. Ἡρόδοτο, I. 152-3: συλλεγόμενοι ἀλλήλους ὁμνύντες ἐξαπατῶσι.

22. Γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, βλ. συνοπτικὰ Odd Langholm, «The Medieval Schoolmen (1200-1400)», Lowry καὶ Gordon, *Ancient and Medieval Economic Ideas*, 439-501.

τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαδικασίας ἀγορᾶς καὶ μεταπώλησης μὲ ἐλεύθερη διαπραγματεύση, δηλαδή ἂν προκύπτει ἀπὸ τὴ σχέση ζήτησης καὶ προσφορᾶς. Ὅσο γιὰ τὴ δικαία τιμὴ, ὁ ὅρος εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφράζει διάφορες καὶ διαφορετικὲς διεργασίες: τὴν τιμὴ στὴν ὁποία συμφωνοῦν δύο ἄτομα· τὴν τιμὴ πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀμφιταλάντευση τῆς συλλογικῆς ζήτησης καὶ τῆς προσφορᾶς, δηλαδή, τὴν ἀγορά· ἢ, μιὰ τιμὴ διοικητικὴ, ἢ ὁποία ἐπιβάλλεται μὲ διοικητικὴ πράξις καί, τέλος, μιὰ τιμὴ πού ἐλέγχεται διοικητικά, ἀλλὰ δὲν ἐπιβάλλεται.

Τὸ θέμα τῆς δικαίας τιμῆς ἀπασχόλησε, μετὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ., συστηματικὰ καὶ σὲ βάθος, σπουδαίους θεολόγους καὶ νομικοὺς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Χαρακτηριστικὰ, στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἡ ἐνασχόληση μὲ τὸ θέμα ἐμφανίζεται πολὺ νωρίτερα ἀπὸ ὅ,τι στὴ Δύση, καὶ ὁ συστηματικὸς προβληματισμὸς ἐμφανίζεται πρῶτα ὄχι σὲ φιλοσοφικὰ κείμενα ἀλλὰ σὲ νομοθετήματα, ὅπου καὶ θὰ τὸν βροῦμε στὴ διάρκειά τοῦ δέκατου αἰῶνα. Στὴν ἐποχὴ αὐτῇ, νομοθετικὰ κείμενα ἢ κείμενα μὲ νομικὴ ἰσχὺ προσδίδουν κῦρος σὲ ἰδέες οἱ ὁποῖες ἦταν διάχυτες στοὺς προηγούμενες αἰῶνες, καὶ θέτουν βάσεις γιὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τοῦ προβληματισμοῦ.

Σημειῶνω ἐδῶ, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν πολὺ σπάνια ἔχει θεωρηθεῖ θέμα ἔρευνας ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς. Ἀνήκει σὲ ἓνα σπουδαῖο οἰκονομολόγο, τὸν Joseph Schumpeter, ἡ πρωτοπόρος σκέψη, ἢ, μᾶλλον, ἡ ὑποψία, ὅτι οἱ Βυζαντινοί, «μὲ τὴν πιὸ ἐνδιαφέρουσα καὶ πιὸ πετυχημένη δημόσια διοίκηση πού ἔχει ποτὲ γνωρίσει ὁ κόσμος» ὅπωςδὴποτε πρέπει νὰ εἶχαν φιλοσοφικοὺς προβληματισμοὺς γιὰ τὰ οἰκονομικὰ θέματα πού ἀντιμετώπιζαν. Ὅμως, λέει ὁ ἴδιος, τὰ σχετικὰ κείμενα ἔχουν χαθεῖ²³. Στὴν πραγματικότητα, ψήγματα ἐπιζοῦν στὶς διοικητικὲς καὶ νομοθετικὲς πράξεις, καὶ ἐκτενέστερα δείγματα τῆς οἰκονομικῆς σκέψης περιέχονται στὰ σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη. Θεωρῶ ἀπολύτως θεμιτὴ τὴ χρῆση νομικῶν κειμένων γιὰ τὴ μελέτη τῆς οἰκονομικῆς σκέψης. Ἡδὴ ἡ Ρωμαϊκὴ νομοθεσία (ιδίως οἱ Πανδέκτες) περιλαμβάνουν κάποια περιορισμένη οἰκονομικὴ θεώρηση, ιδίως στοὺς ὁρισμοὺς²⁴. Στὸ Βυζάντιο, ἡ γνώση τοῦ δικαίου ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένη στὴν ἰθύνουσα τάξι, καὶ στοὺς ἀξιωματούχους,

23. Schumpeter, *History*, 73: «The Eastern Empire survived the Western for another thousand years, kept going by the most interesting and most successful bureaucracy the world has ever seen. Many of the men who shaped policies in the offices of the Byzantine emperors were of the intellectual cream of their times. They dealt with a host of legal, monetary, commercial, agrarian and fiscal problems. We cannot help feeling that they must have philosophized about them. If they did, however, the results have been lost. No piece of reasoning that would have to be mentioned here has been preserved».

24. Schumpeter, *History*, 68.

ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα καὶ μετὰ. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς λογίους ἦταν καὶ νομικοὶ (π.χ. Ψελλός, Ἀτταλείατης, Σκυλίτσης, Ζωναρᾶς), καὶ οἱ ἰδέες ποὺ ἐμπεριέχονται στὸ δίκαιο ἐπη-
ρεάζουν τὴν σκέψη τους. Ἐπίσης, τὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς ἀπόσταγμα
θεωριῶν περὶ δικαιοσύνης, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐφαρμοσμένα οἰκονομικά. Ἐπιστρέφοντας στὸν
10ο αἰώνα καὶ τὸ δίκαιο μεταπρατικὸ κέρδος, δηλαδὴ τὸ κέρδος τοῦ ἐμπόρου, τὸ βασικὸ
κείμενο εἶναι τὸ *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, τὸ ὁποῖο, ἀγορανομικὸ μᾶλλον παρὰ νομοθετικὸ,
καὶ μὲ διατάξεις ποὺ ἀναφέρονται μόνον σὲ ὀρισμένα ἐπαγγέλματα καὶ ἔχουν ἐφαρμογὴ
μόνο στὴ μεγαλύτερη ἀγορά, δηλαδὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔχει παρ' ὅλα ταῦτα
τὸ ἐνδιαφέρον ὅτι ἀποκρυσταλλώνει καὶ προσδιορίζει ἰδέες τὶς ὁποῖες συναντοῦμε σπο-
ραδικὰ σὲ παλαιότερες ἐποχές. Τὸ Προοίμιον τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου* παρέχει μιὰ
πρῶτη ἰδέα τοῦ τί θεωρεῖται δίκαιο στὶς συναλλαγές. Ὁ Θεός, λέει, μὲ τὸ ἴδιο του τὸ
χέρι χάραξε τὸν νόμο «ταῖς πλαξίν», δηλώνοντας σαφέστατα ὅτι ὁ νόμος αὐτὸς δια-
τάσσει «μὴ ἀναισχύντως ἐπιτηδᾷ τῷ ἐτέρῳ θάτερος, μήτε μὴν ὁ κρείττων τὸν ἐλάτ-
τονα καταβλάπτει, ἀλλὰ πάντα δικαίῳ σταθμῷ διαταλαντεύεται»²⁵. Βρίσκουμε πάλι
ἐδῶ τὴν ἰδέα τῆς ἰσότητος, στὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ὁ ἀδύνατος προστατεύεται ἀπὸ τὴν
πλεονεξία τοῦ ἰσχυροῦ, καί, ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, τὴν σκέψη ὅτι οἱ συναλλαγές
ὑπὸκεινται σὲ ἔλεγχον, στὴ ζυγαριὰ ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἰσότητα, δηλαδὴ τὸ ὅτι κανεὶς
δὲν θὰ βλάψει τὸν ἄλλον· τὴ ζυγαριὰ, ποὺ κρατᾷ καὶ χειρίζεται ἡ κρατικὴ ἐξουσία,
καὶ ποὺ ἐξισορροπεῖ τὸ κέρδος καὶ τὴ ζημίαν. Τὸ κράτος ἐνεργεῖ ὡς δικαστής, σχεδὸν
ὡς ὁ δικαστής τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ὁποῖος, «οἷον δίκαιον ἐμψυχον», «ἐπανισοῦ»²⁶. Ἡ
διορθωτικὴ κίνησις ποὺ κάνει ὁ δικαστής τοῦ Ἀριστοτέλους στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια
ἐπανορθώνει τὶς ἀνισότητες ποὺ τυχὸν προκύπτουν στὶς συναλλαγές²⁷. Ἡ κρατικὴ
ἐξουσία στὸ *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* διορθώνει τὴν ἀνισότητά καὶ τὴν ἀδικία προκαταβο-
λικὰ. Ὁ μηχανισμὸς τὸν ὁποῖον μετέρχεται εἶναι ὁ περιορισμὸς τοῦ κέρδους. Τὸ «παρά-
λογον κέρδος», ἀπαγορεύεται²⁸. ἐνῶ συγκεκριμένα καὶ σαφῶς ἀπαγορεύεται ἐπίσης
ἡ μεγιστοποίηση τῶν κερδῶν μέσῳ τῆς διαδικασίας τῆς ἀγορᾶς, δηλαδὴ μὲ τὸ νὰ ἀγο-
ράζει κανεὶς στὴν ἐλάχιστη δυνατὴ τιμὴ καὶ νὰ μεταπωλεῖ στὴν ὑψίστη δυνατὴ τιμὴ²⁹.
Σὲ συγκεκριμένους περιπτώσεις, ἡ κρατικὴ ἐξουσία προσδιορίζει τὸ ποσοστὸ τοῦ νόμι-

25. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, Βιέννη, 1991, 72.

26. Ἠθικὰ Νικομάχεια V. iv. 7-8.

27. Γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, πρβλ. J. Kaye, *Economy and Nature in the Fourteenth Century*, Cambridge, 1998, 129 κ.έ.

28. EB 10,2.

29. EB 21,8.

μου κέρδους, που κυμαίνεται από 4% ως 16,67%. 'Ο περιορισμός τῶν κερδῶν, που ἀποσκοπεῖ στήν προστασία καί τοῦ ἐμπορίου καί τοῦ καταναλωτῆ, εἶναι ἰδέα πολὺ παλαιότερη³⁰. Τὸ ἰδεολογικὸ τῆς ὑπόβαθρο πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ νόμιμο κέρδος τοῦ ἐμπορίου εἶναι ἡ συνισταμένη δύο παραγόντων, τοῦ κινδύνου, καί τῆς ἀμοιβῆς γιὰ τὴν ἐργασία του. Βεβαίως δὲν ὑπαιστέρεται στὸν ὑπολογισμό τοῦ κέρδους ἡ διαδικασία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς, ἐφ' ὅσον ρητὰ ἀπαγορεύεται ἡ διαπραγματεύεση—ἀν καί ἡ διαμόρφωση τῆς τελικῆς τιμῆς, ποὺ ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὸ κόστος τῶν ἀγαθῶν γιὰ τὸν ἔμπορο, ἐξαρτᾶται καί ἀπὸ τὴν ἀγορά, μιὰ ποὺ ἡ ἀρχικὴ τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων δὲν φαίνεται νὰ ἐλέγχεται.

Βρισκόμαστε, ἐδῶ, μπροστὰ σὲ ἓνα σύστημα τοῦ ὁποίου κύριο μέλημα εἶναι ἡ δικαιοσύνη στίς συναλλαγές. 'Ο ἄδικος, ὁ πλεονέκτης, δὲν μπορεῖ νὰ οἰκειοποιηθεῖ μεγαλύτερο μέρος τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν ἀπὸ ὅ,τι ὁ δίκαιος, αὐτὸς ποὺ δὲν ἀποζητᾷ τὸν ὑπερβολικὸ πλοῦτο ποὺ εἶχε καταδικαστεῖ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη καί τοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας³¹. Οἱ διοικητικὲς παρεμβάσεις ἀποσκοποῦν στὸ νὰ περιορίσουν τὰ οἰκονομικὰ ἀποτελέσματα τῆς πλεονεξίας, καί νὰ προστατεύσουν τὸν καταναλωτὴ, δηλαδή, ὑπὸ μίαν ἔννοια, ὁλόκληρη τὴν κοινωνία. 'Η ἰδέα τῆς σταθερότητας εἶναι βασικὴ στὸ Προοίμιον τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου*· ὅμως σταθερότητα στὸ Βυζάντιο σημαίνει τάξη, ποὺ μὲ τὴ σειρὰ τῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη μὲ τὴν ἔννοια ἡ ὁποία ἤδη ἀναφέρθηκε, δηλαδή τῆς ἀπόδοσης στὸν καθένα αὐτοῦ ποὺ τοῦ ἀνήκει, μὲ ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιὰ τὰ δίκαια τοῦ ἀδυνάτου. Στὸν τομέα τῶν συναλλαγῶν, αὐτὸ ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν δίκαια τιμὴ ποὺ διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ μιὰ διπλὴ διαδικασία, τῆς ἀγορᾶς καί τῆς διοικητικῆς παρεμβολῆς. Πρόκειται γιὰ ἓνα σύστημα στατικὸ στὴ σύλληψη, στὸ ὁποῖο ἡ ἀτομικὴ οἰκονομικὴ πράξις ὑποτάσσεται στίς ἀνάγκες τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἀντίστοιχα, οἱ ἠθικὲς, κοινωνικὲς καί πολιτικὲς ἀξίες ὑπερισχύουν τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν καί ἀξιῶν.

"Ὅλες αὐτὲς οἱ ἰδέες προϋπῆρχαν στὸ Βυζάντιο, πιθανῶς μέσῳ τῶν κειμένων τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Στὸν 10ο αἰῶνα, ἐπενδύονται τὸ μανδύα τοῦ δικαίου· τὸ δίκαιο χρησιμοποιοῦται γιὰ νὰ προσδιορίσει λεπτομερέστερα τὰ ὅρια τῆς οἰκονομικῆς ἀπόφασης τοῦ ἀτόμου μέσα στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, καί σὲ σχέση μὲ τίς ἀναγκαιότητες ποὺ αὐτὴ δημιουργεῖ.

30. J. B. Pitra, *Iuris Ecclesiastici Graecorum, Historia et Monumenta iussu Pii IX Pont. Max., II: a VI ad IX saeculum*, Ρώμη, 1868, 323-4: κανὼν τοῦ Πατριάρχου Νικηφόρου Α' (806-81).

31. HN 1129b 1-10; γιὰ τὸν Πλάτωνα, βλ. Baeck, 89 κ.έ.

Ἡ προστασία τοῦ ἀδυνάτου στίς συναλλαγές δέχεται συγκεκριμένη νομική κάλυψη κατὰ τὸν 10ο αἰ., μὲ τὴν εὐρεῖα χρήση μιᾶς ρήτρας τοῦ Ἰουστινιανείου δικαίου ἡ ὁποία ἀκυρώνει τὴν πώληση στὴν περίπτωση ποὺ αὐτὴ ἔγινε σὲ «ἐλάχιστο τίμημα», δηλαδὴ σὲ τιμὴ μικρότερη ἀπὸ τὸ μισὸ τῆς «διατιμήσεως»³². Ἡ προστασία ποὺ προσφέρει ὁ νόμος εἶναι γνωστὴ ὡς προστασία κατὰ τῆς ὑπερόγκου βλάβης — ὁ ὅρος δὲν εἶναι Βυζαντινός, καὶ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ μετάφραση τοῦ Λατινικοῦ *laesio enormis*, ὁ ὁποῖος ἐπίσης δὲν βρίσκεται στὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο, ἀλλὰ ἐφευρέθηκε ἀπὸ τοὺς σχολαστικούς τοῦ 14ου αἰῶνα³³. Ἀρχικὰ εἶχε πολὺ περιορισμένη ἐφαρμογὴ, καὶ ἀφοροῦσε συγκεκριμένες περιπτώσεις πωλήσεως γῆς. Στὴν πράξη, ὁ σκοπὸς τῆς διάταξης εἶναι ἀποτρεπτικός, ἐφ' ὅσον ὁ ἀγοραστὴς ποὺ δίνει ἐλάχιστο τίμημα ἐξαναγκάζεται ἢ νὰ καταβάλλει τὸ πλῆρες τίμημα ἢ νὰ ἐπιστρέψει τὸ ἀγαθό. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν διασφαλίζεται κάποια δικαιοσύνη στίς συναλλαγές, καὶ ὁ πωλητὴς προστατεύεται ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ζημία ποὺ μπορεῖ ὁ ἴδιος νὰ προκαλέσει στὸν ἑαυτό του ὅταν συνάπτει συμβόλαιο ἐλεύθερα καὶ μὲ τὴ βούλησή του.

Στὸ Βυζάντιο τοῦ 10ου αἰῶνα, ἡ προστασία ποὺ παρέχει ἡ νομοθεσία αὐτὴ παίρνει πολὺ μεγάλη ἔκταση³⁴. Δὲν γίνεται συγκεκριμένη μνεία τοῦ νόμου περὶ ὑπερόγκου βλάβης, δὲν ὑπάρχει, ὅμως, καμμία ἀμφιβολία ὅτι τὸ κράτος τὸν χρησιμοποιοῦ ὡς ἐφαλτήριο γιὰ νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ διατάξεις τῶν ὁποίων ἡ κλίμακα καὶ ἡ ἐμβέλεια ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τὴν ἀρχικὴ πρόθεση τοῦ νομοθέτη. Τὸ ἔτος 927-928 μιὰ φοβερὴ κακοκαιρία ἐπληξε τὴν Αὐτοκρατορία, καταστρέφοντας τὶς σοδεῖες καὶ προκαλώντας λιμὸ καὶ λοιμούς. Τὸ βάρος γιὰ τοὺς χωρικοὺς ἦταν δυσβάστακτο. Ἦδη ὑπῆρχε πίεση στὴν ἀγορὰ τῆς γῆς, ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τοὺς πλουσιώτερους ὡς ἡ καλύτερη καὶ

32. Βασ. 19,10,72 = C 4, 44, 2· Πρβλ. Βασ. 19, 10, 78 (77)=C 4, 44, 8.

33. Κλασσικὴ μελέτη γιὰ τὴν *laesio enormis* στὴ Δυτικὴ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπη εἶναι τοῦ John Baldwin, *The Medieval Theories of the Just Price*, Philadelphia, 1959. Πρβλ. A. Sirks, «La laesio enormis en droit romain et byzantin», *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 53 (1985), 291-307, καὶ E. Παπαγιάννη, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, Ἀθήνα, 1992, I, 70., μὲ ἀναφορὰ στὸ Miklosich-Müller, II, σ. 365 καὶ II, 355-58. Στὴν πρώτη περίπτωση, τὸ δικαστήριο δὲν δέχθηκε τὸ ἐπιχείρημα τοῦ πωλητῆ ὅτι εἶχε ὑποστεῖ ὑπέρογκη βλάβη· ἡ δικαία τιμὴ ὑπολογίζεται κατ' ἀναλογία μὲ τὶς τιμὲς ἄλλων, γειτονικῶν, ἀκινήτων, καὶ μὲ τὴν κατάσταση τοῦ πωληθέντος ἀμπελιοῦ.

34. Τὸ διπλὸ ἢ τὸ μισὸ τῆς «ἀξίας τιμῆς» ἐμφανίζεται ἀνεκδοτολογικὰ σὲ προγενέστερα κείμενα. Πρβλ. τὸ κείμενο τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, PG 94, 465 C-468A, ὅπου ἡ πώληση, στὴ Δαμασκὸ, καλαθιῶν σὲ τιμὴ «[τίμημα] ὑπὲρ τὸ διπλάσιον τοῦ ἀξίου» θεωρεῖται γεγονὸς ἄκρως ἀξιοπαράτηρητο, σχεδὸν θαῦμα.

σιγουρότερη επένδυση. Λόγω του λιμοῦ, οἱ χωρικοὶ πούλησαν, ἴσως μαζικά, τὰ κτήματα τους, ἐνίοτε σὲ τιμὴ ἐξευτελιστικὴ — σημειώνουμε ἐδῶ τὴν λειτουργία ἀγορᾶς γῆς σὲ τιμὲς πού, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, φαίνεται νὰ ὑπόκεινται στὸν νόμο τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 934, ὁ Αὐτοκράτωρ Ρωμανὸς Λακαπηνὸς ἐξέδωσε μία Νεαρά, κύριος σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦταν νὰ ἀναιρέσει τὶς πωλήσεις καὶ δωρεὲς γῆς πού εἶχαν γίνει ἀπὸ τοὺς ἀδυνάτους πρὸς τοὺς δυνατοὺς ἀπὸ τὴ χρονιά τοῦ λιμοῦ καὶ ἐξῆς. Σὲ ἓνα ἰδεολογικὸ κλῆμα ὅπου τὸ κράτος ἐμφανίζεται ὡς ὁ προστάτης τοῦ ἀδυνάτου καὶ καταδικάζει τὴν ἀπληστία, στὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ νόμου καὶ τοῦ δημοσίου συμφέροντος, ὁ αὐτοκράτωρ παίρνει ἓνα μέτρο ἰδιαίτερος σκληρό· ὅσοι εἶχαν ἀγοράσει κτήματα σὲ τιμὴ μικρότερη ἀπὸ τὸ μισὸ τῆς «δικαίας ἀποτιμῆσεως», πρέπει νὰ ἐκδιωχθοῦν ἀπὸ τὰ κτήματα αὐτά, χάνοντας καὶ τὰ χρήματα πού εἶχαν πληρώσει. Γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὸ μέτρο αὐτό, πού ἀντίκειται στὸ νόμο, ὁ αὐτοκράτωρ ἐπικαλεῖται τὸ ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἵδους ἡ ἀγορὰ διαφέρει ἀπὸ ἐκείνην πού ἦταν «ἐλεύθερη καὶ ἀβίαστος»· θεωρεῖ τὴν ἴδια τὴ χαμηλὴ τιμὴ πώλησης ὡς ἐνδειξὴ ὅτι ὁ πωλητὴς δὲν λειτουργοῦσε μὲ ἀβίαστη, δηλαδή, ἐλεύθερη, βούληση³⁵. Ἔτσι, ἡ προστασία πού προσέφερε ὁ νόμος περὶ ὑπερόγκου βλάβης βρίσκει σημαντικὴ προέκταση, πού στὴν προκειμένη περίπτωση, τὸ κράτος χρησιμοποιοῖ τὸν νόμο γιὰ νὰ ὑπερθεματίσει. Καὶ ἐδῶ, ὁ σκοπὸς ἦταν νὰ τιμωρηθεῖ ὅποιος ἐνεργοῦσε πλεονεκτικά, καὶ νὰ ἀποτραποῦν μελλοντικὰ ἄλλες παρόμοιες πράξεις. Τὸ κράτος, δηλαδή, ἔκανε διορθωτικὰς κινήσεις σὲ οἰκονομικὰς πράξεις τοῦ παρελθόντος καὶ προσπάθεια νὰ ἐπηρεαστοῦν οἱ οἰκονομικὰς πράξεις τοῦ μέλλοντος.

Ἡ εὐρεῖα ἐρμηνεία τοῦ νόμου περὶ ὑπερόγκου βλάβης ἦταν προγενέστερη. Ἦδη στὸ *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* βρίσκουμε διάταξη πού ἐπεκτείνει τὴν προστασία στὰ σύμφωνα ἐργασίας, καὶ κηρύσσει ἄκυρο τὸ συμβόλαιο κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἐργάτης ἔχει συμφωνήσει, οἰκειοθελῶς, νὰ πάρει μισθὸ κατώτερο ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ δικαίου μισθοῦ — πού στὴν προκειμένη περίπτωση πρέπει νὰ εἶναι ὁ τρέχων μισθός. Ἀκόμη εὐρύτερα, τὸ *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* σημειώνει ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει στὶς ἀγοραπωλησίες, σύμφωνα μὲ τὸν νόμο³⁶. Προφανῶς, πρόκειται γιὰ ἀγοραπωλησίες ἄλλες ἀπὸ αὐτὲς γιὰ τίς ὁποῖες τὸ ἴδιο κείμενο προβλέπει τιμὴ ἐλεγχόμενη μέσῳ τοῦ ἐλέγχου τοῦ ποσοστοῦ κέρδους.

Ἡ πρόθεση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας εἶναι σαφής, καὶ ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρό της. Ὁ νόμος τίθεται στὴν ὑπηρεσία πολιτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀναγκῶν, καὶ χρησιμοποιοῦται γιὰ νὰ ἀναιρέσει τὴν ἰσχύ ὀρισμένων ἰδιωτικῶν συμ-

35. Svoronos, *Novelles*, 82 κ.έ.

36. EB 22,3.

φώνων. Όμως, ή πραγματικότητα είχε, φαίνεται, αρχίσει νά υπερκεράζει τις προθέσεις αὐτές. Ἡ ἴδια ή νομοθεσία περί υπερόγκου βλάβης προϋποθέτει όρισμένες καταστάσεις: μιὰ δικαία ἀξία ή δικαία τιμή, ή όποία είναι ανεξάρτητη από τήν ἐκάστοτε διαπραγμάτευση, και ή όποία μπορεί νά είναι ή μία τιμή προκαθορισμένη με διοικητική πράξη, ή και ή τιμή τῆς ἀγορᾶς. Προϋποθέτει επίσης ότι ή πραγματική τιμή κάθε φορά καθορίζεται από τήν ἐλεύθερη διαπραγμάτευση. Καί καταλήγει στην ἀναίρεση τοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἐλεύθερης διαπραγμάτευσης όταν ή τελική πραγματική τιμή πέσει κάτω από τὸ μισό τῆς δικαίας τιμῆς. Με ἄλλα λόγια, ὅπως και νά ὀρίζεται ή δικαία ἀξία, και στην περίπτωση τῆς γῆς ή ἀξία της μπορεί νά ἦταν κατ' ἀρχήν δημοσιονομική, με τήν ἴδια ἔννοια πού ἔχουμε σήμερα τις «ἀντικειμενικές ἀξίες» τῶν ἀκινήτων³⁷, ή ἐφαρμογή τοῦ νόμου περί υπερόγκου βλάβης προϋποθέτει κάποιαν ἐλευθερία στίς συναλλαγές, δηλαδή τήν ὑπαρξή ἀγορᾶς. Δέν ἔχει κανένα ἀπολύτως νόημα όταν αὐτή ἀπουσιάζει.

Ἰσως σημαντικότερο είναι τὸ γεγονός ότι, ὅπως ἔχουν ἤδη παρατηρήσει μελετητές τοῦ θεσμοῦ στη Δυτική Μεσαιωνική Εὐρώπη, ή ἐφαρμογή τῆς νομοθεσίας περί υπερόγκου βλάβης συνεπάγεται ἓνα σοβαρὸ στοιχεῖο εὐελιξίας και δυναμισμοῦ στίς οικονομικές διαδικασίες³⁸. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τῆ στιγμή πού δέχεται κανείς ότι ή σωστή τιμή μπορεί νά κυμαίνεται πρὸς τὰ κάτω ὡς τὸ μισό τῆς δικαίας τιμῆς, ἀποδέχεται μιὰ ζώνη μέσα στην όποία ή τιμή μπορεί νά καταλαμβάνει διάφορα σημεία. Ὁ δυναμισμός και ή εὐελιξία αὐξάνουν ἀκόμη περισσότερα όταν ή προστασία τοῦ νόμου προεκταθεῖ και στὸν ἀγοραστή, δηλαδή όταν γίνεται δεκτὸ ότι ή τιμή κυμαίνεται ἀνάμεσα σὲ ἓνα ἀνώτατο και ἓνα κατώτατο ὄριο. Στη Δυτική Εὐρώπη, ή θεωρητική προέκταση τοῦ φάσματος τῶν τιμῶν ἐμφανίζεται στὸ 13ο αἶώνα, ὅποτε τὸ φάσμα, περιστρεφόμενο γύρω ἀπὸ τῆ δικαία τιμή, ἔχει τῆ μορφή 5-10-15³⁹. Συμπεραίνει κανείς ότι στην προκειμένη περίπτωση ή ἐλευθερία τῶν συναλλαγῶν είναι πολὺ μεγάλη, και ὁ νόμος

37. Ἀκριβῶς με τήν ἴδια ἔννοια. Ἐνα κείμενο τοῦ 10ου αἰ. (ή τοῦ 11ου) ἀναφέρει ότι ή γῆ «ἔχει... διαφορὰν περί τὰς διατιμήσεις κατὰ τε τὰ βασιλικά προστάγματα και τὰ τῶν τόπων ἔθιμα», J. Lefort, *Géometries du fisc byzantin: Edition, traduction, commentaire*, Παρίσι, 1991, 62. Βέβαια, ἐπὶ Βυζαντινῶν χρόνων, ή δημοσιονομική διατίμηση τῆς γῆς ἄλλαζε με ἀργούς ρυθμούς.

38. Kaye, *Economy and Nature*, 90 κ.έ.

39. Ἀπὸ τὸν Azo: βλ. Kaye, *Economy and Nature*, 92. Στὸν Ἑβραϊκὸ νόμο, γίνεται δεκτὴ μιὰ ἀπόκλιση 16,67% ἀπὸ τήν τιμή τῆς ἀγορᾶς, δηλ. μιὰ ζώνη 37.74%: Dov Paris, «An Economic Look at the Old Testament», στὸ Lowry και Gordon, *Ancient and Medieval Economic Ideas*, 88-89.

παρεμβαίνει μόνο για να διορθώσει εξαιρετικά μεγάλες αποκλίσεις. Στο Βυζάντιο, η εξέλιξη αυτή, η κάποια παρόμοια εξέλιξη, πρέπει να άρχισε πολύ νωρίτερα, διότι οι πρώτες ενδείξεις χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα. Περίπου ένατο χρόνο (πριν το 1050, μετά το 1030) από την Νεαρά του Ρωμανού Λακαπηνού, βρίσκουμε στην περιγραφή μιας δίκης το επιχείρημα ότι, αν ένα αντικείμενο κοστίζει 50 νομίσματα, και ο αγοραστής πλήρωσε 24, χρειάζεται να πληρώσει ακόμη ένα νόμισμα, και όχι άλλα 26⁴⁰. Παρ' όλο που το επιχείρημα αυτό θεωρήθηκε αδύναμο, δείχνει μια πολύ σημαντική διαφορά στον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι ιδιωτικές συμφωνίες. 'Ο εν λόγω δικαστής σκέπτεται οικονομικά και όχι καθαρώς νομικά. Το σκεπτικό είναι, ακριβώς, ότι υπάρχει ένα οικονομικό φάσμα τιμών, του οποίου το κατώτερο όριο είναι μεν το 50% της δικαίας τιμής, αλλά οποιοδήποτε σημείο πριν από αυτό εμπίπτει μέσα στον όρισμό της δικαίας τιμής, ή οποία, από σταθερό σημείο, γίνεται διάστημα, δηλαδή αυξομειώνεται ανάλογα με τις περιστάσεις. 'Υπό αυτό το πρίσμα, η νομοθεσία περί υπερόγκου βλάβης παύει να έχει χαρακτήρα κυρίως ήθικό, και αποκτά οικονομικό νόημα. 'Όταν κανείς αποδεχθεί ότι η δικαία τιμή κυμαίνεται μέσα σε ένα φάσμα, τότε κατ' ανάγκην αποδέχεται σε μεγάλο βαθμό, αλλά υπό περιορισμούς, τις διαδικασίες της ελεύθερης αγοράς ενώ η νομοθεσία αποβάλλει τον κυρίως αποτρεπτικό και επιτιμητικό της χαρακτήρα και απλώς προσδιορίζει και επιβάλλει το κατώτερο όριο του φάσματος· υπάρχουν, δηλαδή, όριακοι περιορισμοί. Ειρήσθω εν παρόδω ότι ο Θωμάς 'Ακυνάτης, του οποίου οι αναλύσεις βρίσκονται στην αφετηρία της πορείας προς την διαμόρφωση οικονομικής θεωρίας της αγοράς, με δυσκολία αποδέχθηκε μικρή μόνον απόκλιση από την δικαία τιμή, πάνω από διακόσια χρόνια μετά τον Βυζαντινό δικαστή, και ότι αυτό έχει θεωρηθεί σημαντικό βήμα, διότι προϋποθέτει την ύπαρξη φάσματος τιμών, και επομένως μια κατά προσέγγιση δικαία τιμή που συνεχώς αλλάζει⁴¹.

'Η περαιτέρω εξέλιξη της νομοθεσίας και της εφαρμογής της στην πράξη διανύει ακριβώς το δρόμο προς μία όλο και μεγαλύτερη αποδοχή των δυνάμεων της αγοράς, ενώ φθίνει ο προστατευτικός της χαρακτήρας, διαδικασία ολοκληρωμένη στα τέλη του 13ου αιώνα. 'Ηδη από τον 11ο αιώνα είναι πιθανόν η προστασία να επεκτείνεται και στον αγοραστή, πράγμα που, μεταξύ άλλων, σημαίνει ότι παύει πλέον ο πωλητής να θεωρείται το αδύνατο πρόσωπο, δηλαδή δεν θεωρείται πλέον δεδομένο ότι πουλάει κανείς μόνον όταν έχει ανάγκη⁴². 'Ενα σχόλιο αγνώστου χρονολογίας, που παρα-

40. Πεῖρα, 38,12.

41. Kaye, *Economy and Nature*, 99.

42. 'Η ιδέα ότι ο πωλητής είναι το αδύνατο μέρος εξακολουθεί να εμφανίζεται στα κείμενα, η επανεμφανίζεται στην ύστερη Βυζαντινή εποχή, σε ιδιαίτερα δύσκολες οικονομικές συνθήκες: Παπαγιάννη, *Η νομολογία*, I, 69.

τίθεται ὡς παράρτημα στήν Ἑξάβιβλο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, προχωρεῖ ἀκόμη παραπέρα⁴³. Για τὸν σχολιαστή, ὅλα τὰ συμβόλαια στὰ ὁποῖα προχωρεῖ κανεὶς μὲ ἐλεύθερη βούληση καὶ ἀκριβὴ πληροφορήση εἶναι ἰσχυρὰ καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀκυρωθοῦν. Ἡ νομοθεσία περὶ ὑπερόγκου βλάβης, κατ' αὐτόν, ἀφορᾷ μόνον συμφωνίες στὶς ὁποῖες ὑπείσχεσται ἀπάτη. Πρόκειται γιὰ ἐρμηνεῖα ποὺ οὔτε μὲ τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ νόμου συμφωνεῖ, οὔτε καὶ μὲ τὶς ὡς τότε ἐρμηνεῖες. Ἡ μέριμνα γιὰ τὴν ἀνευ περιορισμῶν ἰσχὺ τῶν συμφώνων ἀντανακλᾷ σίγουρα μιὰν οἰκονομία ποὺ λειτουργεῖ μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἀγορᾶς. Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. καὶ ἐξῆς, βρίσκουμε συμβόλαια ἀγοραπωλησίας γῆς στὰ ὁποῖα ὁ πωλητὴς εἶτε ἀποποιεῖται ρητὰ τὴν προστασία τοῦ νόμου, εἶτε τὴν καθιστᾷ ἀνενεργὸ μὲ τὸ τέχνασμα ὅτι δωρίζει στὸν ἀγοραστή τὸ μέρος τῆς τιμῆς τὸ ὁποῖο πιθανῶς ὑπολείπεται ἀπὸ τὸ μισὸ τῆς δικαίας τιμῆς⁴⁴.

Ἡδη, λοιπόν, ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰῶνος ἕνας ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς μὲ τοὺς ὁποῖους διαφυλασσόταν στὴν πράξη ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη εἶχε ἀποδυναμωθεῖ, καὶ κατέληξε, ἀντίθετα, νὰ χρησιμεύει ὡς ἔρεισμα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν συναλλαγῶν. Ἐξ ἄλλου, ἄλλαζαν συγχρόνως τόσο ἡ πραγματικότητα ὅσο καὶ οἱ ἰδέες περὶ δικαιοσύνης γενικᾶ, καὶ περὶ δικαιοσύνης στὶς συναλλαγές.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνα, καὶ στὴ διάρκεια τοῦ 12ου, μιὰ σειρά ἀπὸ κείμενα δείχνουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ προβληματίζονταν γύρω ἀπὸ οἰκονομικὰ θέματα, καὶ αὐτοὶ δὲν ἦταν βέβαια οἰκονομολόγοι, ἀλλὰ δικαστές, κανονολόγοι, ἱστορικοὶ, φιλόσοφοι, ἀντιμετώπιζαν πλεόν εὐθέως μιὰ πραγματικότητα στὴν ὁποῖαν οἱ διεργασίες τῆς ἀγορᾶς ἔπαιζαν σημαντικὸ ρόλο. Τὶς διεργασίες αὐτὲς δὲν τὶς ἀντιμετώπιζαν μὲ τρόπο ἀρνητικόν. Ἡ ἀρχὴ τοῦ νὰ παρακολουθεῖ κανεὶς τὴν ἀγορὰ ὥστε νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὶς διακυμάνσεις της, γιὰ παράδειγμα, ἐμφανίζεται σὲ μοναστηριακὰ τυπικὰ ὡς ἀρχὴ τῆς χρηστῆς διαχείρισης, ἐνῶ ἀκόμη καὶ μοναχοὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἀγοράζουν φθηνὰ καὶ νὰ πωλοῦν ἀκριβὰ⁴⁵. Ἄν καὶ ποτὲ δὲν ἐξέλιπε ἀπολύτως ἡ σκέψη ὅτι ἡ κερδο-

43. *Πρόχειρον Νόμων* ἢ Ἑξάβιβλος, ἐπιμ. Κ. Γ. Πιτσάκη, Ἀθήνα, 1971, Γ, 3, 73, καὶ πρβλ. σ. μζ". Τὸ χειρόγραφο εἶναι ὁ Codex Constantinopolitanus τοῦ 1353.

44. Κατὰ τὸν νόμο, βέβαια, ἡ ἀρχὴ τῆς διάρρηξης τῆς ἀγοραπωλησίας λόγῳ ὑπερόγκου βλάβης ἐξακολουθῆσε νὰ ἰσχύει· βλ. καὶ τὴν ἀπόφαση τοῦ Πατριάρχου Ματθαίου Α' τὸ 1399: Miklosich-Müller II, 307. Πρβλ. Παπαγιάννη, *Ἡ νομολογία*, I, 73.

45. Βλ. Τυπικὸν τῆς Μονῆς τῆς Κεχαριτωμένης: PG 127, κεφ. 52 καὶ 68· Τυπικὸν τῆς Μονῆς τῆς Κοσμοσωτείρας, L. Petit, «Le Typicon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152)», *IRAIK* 13 (1908), 63, 66· Ἀτταλειάτη, Bonn, 200 κ.ε.: Βίο τοῦ Ἀγίου Αὐξεντίου, εἰς P. Joannou, *Démonologie populaire-démonologie critique au XIe siècle: La*

σκοπία στα είδη πρώτης ανάγκης είναι καταδικαστέα, ή αρχή της μεγιστοποίησης των κερδών στο εμπόριο φαίνεται επίσης να έχει γίνει κοινώς αποδεκτή. Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι σκεπτόμενοι άνθρωποι της εποχής δεν περιορίζονται στην απλή καταγραφή των φαινομένων, αλλά προσπαθούν να καταλάβουν διεργασίες καθαρώς οικονομικές: τη διαμόρφωση των τιμών και των μισθών σε σχέση με την προσφορά αλλά και τη ζήτηση, τον πληθωρισμό, την αξία και τη λειτουργία του χρήματος.

Η πιο προωθημένη σκέψη περί τα ζητήματα αυτά, και ιστορικά ή πιο σημαντική, προέρχεται από τους σχολιαστές του Αριστοτέλη. Όπως είναι γνωστό, ή μελέτη του Αριστοτέλη στο Βυζάντιο έλαβε μεγάλη ώθηση με την επανίδρυση Πανεπιστημίου από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο. Ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, ό Ιωάννης Ίταλός, και άλλες εξέχουσες προσωπικότητες του 12ου αιώνα ήταν μελετητές του μεγάλου φιλοσόφου, και όρισμένοι από αυτούς έγραψαν σχόλια σε διάφορα έργα του⁴⁶. Όπως είναι επίσης γνωστό, ό Αριστοτέλης ασχολήθηκε με οικονομικά θέματα κυρίως στα Πολιτικά και στα Ηθικά Νικομάχεια, έργα στα όποια ενδιέτριψαν οι Βυζαντινοί λόγιοι του 12ου αιώνα — είναι χαρακτηριστικό ότι έχουν διασωθεί 120 χειρόγραφα των Ηθικών Νικομαχείων⁴⁷. Ένω για τα Πολιτικά έχει διασωθεί μόνο ένα σπάραγμα σχολίων (αγλῶσσαι) του Μιχαήλ του Έφεσίου⁴⁸, για τα Ηθικά Νικομάχεια διαθέτουμε μιάν ανθολογία σχολιαστών της Ύστερης αρχαιότητας, που δημοσιεύθηκε στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 12ου αϊ., πιθανώς ως έγχειρίδιο διδασκαλίας, και τα σχόλια του Εύστρατίου Νικαίας (ca. 1050-ca. 1120) και του Μιχαήλ του Έφεσίου. Και οι δύο άνησαν στα τέλη του 11ου και το πρώτο μισό του 12ου αιώνα, και πιθανώς άνηκαν στον κύκλο των Αριστοτελιστών που βρισκόταν κάτω από την αϊγίδα της Άννας Κομνηνής⁴⁹. Νομίζω ότι μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι στο πρώτο μισό του 12ου

vie inédite de S. Auxence par M. Psellos, Wiesbaden, 74-75· Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, PG 135, 729-910. Για τη θετική αντιμετώπιση του εμπορικού κέρδους ήδη από τις αρχές του 11ου αϊ., βλ. Συμεώνα Νέο Θεολόγο. Ο όπισθοδρομικός Κεκαυμένος δεν έχει πολλά να προσφέρει στο θέμα το όποιο άναπτύσσουμε εδώ.

46. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Α', 1987, Αθήνα, 65 κ.έξ.,.

47. Βλ. Α. Μπενάκη, «Αγαπήθηκε στο Βυζάντιο ή πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους;» *Φιλοσοφία και πολιτική*, 1982, 231.

48. Βλ. L. Benakis, «Commentaries and Commentators on the Works of Aristotle except the Logical ones in Byzantium», *Historia philosophiae medii aevi*, επιμ. έκδ. Burkhard Mojsisch-Olaf Pluta, Amsterdam-Philadelphia, 1992, 48-49.

49. Για τη χρονολόγηση, βλ. Paul F. Mercken, *The Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics of Aristotle in the Latin Translation of Robert Grosseteste*, I, σποράδην·

αίωνα οί περισσότεροι μορφωμένοι άνθρωποι είχαν μελετήσει τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ ὅτι ἡ ἀντίληψις περὶ δικαιοσύνης διαμορφωνόταν πιά καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀνά-
 λυσης στὸ πέμπτο βιβλίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*. Χαρακτηριστικά, ὅταν ὁ Ἰωάν-
 νης Ζωναρᾶς, στὴν Ἱστορία του, ἄσκησε κριτικὴ ἐναντίον τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ γιὰ
 τὴν ἀφειδῆ διανομὴ πλούτου στοὺς συγγενεῖς του, χρησιμοποίησε Ἀριστοτέλεια ὀρο-
 λογία: «(τῆς δικαιοσύνης ἴδιον)», λέει, «τὸ τοῦ κατ' ἀξίαν ἐκάστω διανεμητικόν».
 Πρόκειται γιὰ σαφῆ ἀναφορὰ στὸ διανεμητικὸν δίκαιον τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ στὴν κατὰ
 γεωμετρικὴν ἀναλογία διανομὴ τῶν κοινῶν ἀγαθῶν⁵⁰. Ὁ κατ' Ἀριστοτέλην ὀρισμὸς
 τῶν τριῶν εἰδῶν δικαιοσύνης πρέπει νὰ ἦταν κοινὸ κτῆμα πιά, γιατί ὁ Ζωναρᾶς δὲν
 χρειάστηκε νὰ νὰ λάβει τὸν κόπο νὰ θυμίσει στοὺς ἀναγνώστες του ὅτι ἀναφερόταν
 στὸ μεγάλο φιλόσοφο⁵¹.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, καὶ κυρίως οἱ λίγες σελίδες τοῦ
 ἀναφέρονται στὸ «ἀντιπεπονηθός», στὴ δικαιοσύνη στὶς συναλλαγές, εἶναι ἀπὸ τὰ σημαν-
 τικότερα κείμενα τῆς ἀρχαιότητος, διότι θέτει ἐρωτήματα τὰ ὅποια ἐρμηνεύθηκαν
 μὲ διαφορετικὸ τρόπο σὲ κάθε ἐποχὴ, ὁδήγησαν σὲ γόνιμο προβληματισμὸ ἀνὰ τοὺς
 αἰῶνες, καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπασχολοῦν φιλοσόφους καὶ μελετητὲς τῆς πολιτικῆς
 οἰκονομίας ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεωρία, ἀλλὰ καὶ ἄλλους σκεπτομένους ἀνθρώπους ὅσον
 ἀφορᾷ τὴν πρακτικὴ. Τὸ κείμενο ἔγινε ἀντικείμενο εὐρύτατου σχολιασμοῦ ἀπὸ τοὺς
 θεολόγους καὶ φιλοσόφους τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα. Σταδιακά, οἱ μελετητὲς καὶ scho-
 λιαστὲς, ἐντρυφώντας στὰ βασικὰ ζητήματα τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν, τῆς διαμόρφω-
 σης τῆς τιμῆς τους, τοῦ χρήματος καὶ τοῦ ρόλου του στὴν οἰκονομία, ἔθεσαν τίς βάσεις
 γιὰ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων⁵².

Ὁ Ἀριστοτέλης προσεγγίζει ἐδῶ ἓνα βασικὸ πρόβλημα ὅταν μιλάει γιὰ τὸ δί-
 καιο στὶς συναλλαγές. Ἐχοντας πεῖ ὅτι στὶς συναλλαγές πρέπει νὰ ὑπάρχει ἰσότητα

Mercken, «The Greek Commentators on Aristotle's Ethics», στὸ Sorabji, *Aristotle Trans-
 formed*, Ithaca, 1990, 428-37· πρβλ. S. Ebbesen, «Philoponus, Alexander and the Origins
 of Medieval Logic», στὸ Sorabji, ὁπ. ἀν., 450-51.

50. Ζωναρᾶς, Bonn, III, 766-7: «καὶ τοὺς τῆς συγκλήτου βουλῆς οὔτε τιμῆς ἢς ἐχρῆν ἡξίου
 οὔτε πρόνοιαν αὐτῶν ἐτίθετο κατὰ τὸν ἀνάλογον... ἀλλ' οὐδ' ἐν ἅπασιν τὴν τῆς δικαιοσύνης ἦν
 τηρῶν ἀρετὴν· ταύτης γὰρ ἴδιον τὸ τοῦ κατ' ἀξίαν ἐκάστω διανεμητικόν...». Πρβλ. HN V. iii.

51. Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἐπίσης κάνει μνεία καὶ τῶν HN καὶ τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν τῶν
 HN: Α. Μπενάκη, «Ἡ Ἀριστοτέλεια Ἠθικὴ στὸ Βυζάντιο», 257-8. Γιὰ ἀναφορὰς στὰ HN καὶ
 ἄλλα κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ, βλ. G. Buckler, *Anna Comnena, A Study*,
 Λονδίνο, 1929, 203.

52. Βλ. Schumpeter, *History*, 58: «Up to, say, the time of Hobbes, all that went
 under the name of political science and political philosophy fed upon the Aristotelian stock».

κατ' αναλογία, συνεχίζει λέγοντας ότι χρειάζεται ένα κοινό μέτρο, τὸ ὁποῖο κάνει τὰ ἀγαθὰ συμβλητά, δηλαδή ἀναταλλάξιμα, καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καθορίσουμε πόσα παπούτσια ἀξίζουν ὅσο ἓνα σπῆτι. Ὁ καθορισμὸς τῆς ἀνταλλαξιμότητος σημαίνει τὸν καθορισμὸ τοῦ ἰσοδυνάμου, δηλαδή, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἰσοδυνάμου, εἶναι ἀπαραίτητο ἓνα κοινό μέτρο. Ὅπως, τὸ ποῖο μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὸ τὸ κοινό μέτρο, τί ιδιότητες ἔχει, καὶ τί ἀκριβῶς μετράει, ὅλα αὐτὰ παρουσιάζουν δυσκολίες πού, κατὰ ὀρισμένους μελετητές, δὲν ξεπέρασε ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ ἀπάντηση τοῦ φιλοσόφου στὸ ἐρώτημα πού ὁ ἴδιος ἔθεσε εἶναι ὅτι τὸ κοινό μέτρο εἶναι ἡ «χρεία», ἡ ὁποία συνέχει τὰ πάντα. Τὸ νόμισμα, τὸ ὁποῖο ὑπάρχει κατὰ συνθήκη, ὑποκαθιστᾷ, κατὰ κάποιον τρόπο, (ὑπάλλαγμα) τὴν χρεία⁵³. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου δὲν εἶναι οὔτε ἀπλὴ οὔτε προφανής, τόσο γιατί ἡ ἔννοια τῆς λέξεως «χρεία» ἐπιδέχεται διάφορες ἐρμηνεῖες, ὅσο καὶ γιατί στὴ συνέχεια ὁ φιλόσοφος ἀναφέρεται στὸ ἔργο τῶν διαφόρων παραγωγῶν, πράγμα πού μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ἀξία προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἐργασία τὴν ὁποίαν ἐμπεριέχει τὸ πρὸς ἀνταλλαγὴν ἀντικείμενο⁵⁴.

Τὸ σύντομο αὐτὸ κείμενο εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ πολυσχολιασμένα, καὶ ἡ ἐρμηνεία του παραμένει πάντα ὑπὸ συζήτησι. Κατὰ καιροῦς, καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τοὺς φιλοσοφικούς ἢ ἰδεολογικούς προσανατολισμούς τῶν μελετητῶν, ἔχει ὀδηγήσει σὲ διάφορα ἐρμηνευτικὰ σχήματα. Ὅταν δίνει κανεὶς ἔμφαση στὸ σημεῖο πού ἀναφέρεται στὸ ἔργο τῶν παραγωγῶν, ὀδηγεῖται στὴ διατύπωση μιᾶς θεωρίας τῆς ἀξίας μὲ βάση τὸ κόστος ἐργασίας (καὶ τὸ κόστος τῶν ὕλικῶν). Μολονότι ἡ θεωρία πιθανότατα δὲν ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ κείμενό του ἐνέπνευσε μιὰ σειρά στοχαστῶν πού ἀρχίζει ἴσως μὲ τὸν πρῶτο σπουδαῖο Δυτικὸ σχολιαστὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸν Ἀλβέρτο τὸν Μεγάλον, καὶ καταλήγει στὸν Κάρλο Marx, φυσικὰ σὲ μιὰ χρονικὴ ἐποχὴ, καὶ σὲ κοινωνικὰ συνθήκες, πού δημιουργοῦν τὴν ἀνάγκη γιὰ καινούργιες ἐννοίες καὶ πού προσδίδουν ἐντελῶς καινούργιο νόημα στὶς λέξεις⁵⁵. Ὅταν πάλι ἐστιάζει κανεὶς τὴν

53. HN V. v. 11.

54. Ὅχι κατὰ τὸν Finley, «Aristotle and Economic Analysis».

55. Βλ. γενικά, Scott Meikle, *Aristotle's Economic Thought*, Oxford 1995, Odd Langholm, *Price and Value in the Aristotelian Tradition*, Bergen 1979, 75 κ.έ. Πρβλ. Κ. Καστοριάδη, «Ἀξία, ἰσότητα, δικαιοσύνη, πολιτικὴ· Ἀπὸ τὸν Marx στὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη σ' ἐμᾶς», στοῦ ἴδιου, *Τὰ σταυροδρόμια τοῦ λαβυρίνθου*, Ἀθήνα 1991, 303 κ.έ. Φυσικὰ, σ' αὐτὴ τὴν πολὺ γρήγορη ἐπισκόπηση δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ καμμία ἀπὸ τίς λεπτομέρειες οὔτε τῶν Μεσαιωνικῶν οὔτε τῶν μεταγενέστερων ἐρμηνειῶν. Ὁ Schumpeter, μεταξὺ ἄλλων, θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προσεγγίζει μιὰ θεωρία τῆς ἀξίας μὲ βάση τὴν ἐργασία καὶ τὸ κόστος: Schumpeter, *History*, 93. Βασικά, ὅμως, ὁ Schumpeter θεωρεῖ ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη δικαίαι εἶναι ἡ ἀνταγωνιστικὴ τιμὴ, δηλαδή ἡ τιμὴ τῆς ἀγορᾶς (β.π. 61).

προσοχή του στην ιδέα ότι το κοινό μέτρο της αξίας των αγαθών είναι η χρεία, μπορεί δυνητικά, να οδηγηθεί στη θεωρία της διαμόρφωσης της αξίας με βάση τη ζήτηση και την προσφορά, δηλαδή του καθορισμού της αξίας με υποκειμενικά, αν και συλλογικά, κριτήρια. Σήμερα, οι περισσότεροι μελετητές του 'Αριστοτέλη απορρίπτουν την ιδέα ότι ο ίδιος έννοούσε με τη λέξη «χρεία» τη «ζήτηση» των οικονομολόγων, αν και στο 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού αυτή ήταν η συνήθης έρμηνεία⁵⁶. 'Η διάσταση στις γνώμες των μελετητών του 'Αριστοτέλη δεν μπορεί να ξενίζει. Είναι άποροια του γεγονότος ότι τα προβλήματα που έθεσε είναι βασικά, και του ότι ο τρόπος που τα έθεσε τα προσδιόρισε με σαφήνεια για πρώτη φορά, και για πρώτη φορά ανέδειξε τη γενικότητά τους.

'Η έπεξεργασία του κειμένου αυτού άρχισε με τους σχολιαστές της 'Ελληνιστικής έποχής, και άπασχόλησε τα καλύτερα μυαλά της Μεσαιωνικής Δύσης. "Όσον άφορ ά την εξέλιξη της θεωρίας της αξίας με βάση τη ζήτηση, ή άπαρχή της τοποθετείται συνήθως στους Δυτικούς σχολιαστές του Μεσαίωνα, με πρώτον τον Θωμά 'Ακυνάτη. "Όμως, έπειδή ιδεολογικά αντίκειται σε βασικές αρχές μιās Χριστιανικής κοσμοθεωρησης, ή εξέλιξη ήταν πολύ βραδεία, και μόνο στο 14ο αιώνα μπορεί κανείς να πει ότι πραγματικά πλησιάζουμε μι ά θεωρία της ζήτησης που μπορούν να άναγνωρίσουν σύγχρονοι οικονομολόγοι. "Όπως έχει δείξει ο Finley, ή λέξη «χρεία» στην έποχή του 'Αριστοτέλη δεν έχει κατ' ανάγκη την έννοια της ζήτησης· μπορεί να σημαίνει χρήση και ύπηρεσία (λειτουργία), μεταξύ άλλων⁵⁷. Οι διαφορετικές μεταφράσεις της λέξης χρεία στα Λατινικά, *usus* (χρήση, ύπηρεσία) *opus* (άνάγκη, αλλά και έργο), *necessitas*, *indigencia* (ένεργητική έκδοχή της έπιθυμίας, κατ ά τον Langholm)⁵⁸ οδηγήσαν σε διαφορετικές έρμηνευτικές τάσεις⁵⁹. Στους 'Ελληνόφωνους σχολιαστές το πρόβλημα κρύβεται έν μέρος άπό το ότι μπορούν να χρησιμοποιήσουν την ίδια λέξη, χωρίς να τους άναγκάσει ή μετάφραση να προβληματιστούν για την άκριβή της έννοια.

56. Βλ. την πολύ χρήσιμη μελέτη του Meikle, ιδίως το κεφάλαιο 8, και Finley, «Aristotle and Economic Analysis», 140-58. 'Ο Meikle θεωρεί ότι ο 'Αριστοτέλης θέτει ήθικά και όχι οικονομικά προβλήματα, διότι άσχολεϊται με τον σκοπό της άναλλαγής, θέμα που δεν άπασχολεί την οικονομική έπιστήμη. 'Εξ άλλου, κατ ά τον ίδιο έρμηνευτή, ο κόσμος του Πλάτωνα και του 'Αριστοτέλη είναι ο κόσμος της αξίας χρήσεως (*use value*), όχι της αξίας άναλλαγής (*exchange value*). 'Η άνάλυση της αξίας άναλλαγής άποτελεί άντικείμενο της «κοινωνικής φιλοσοφίας — περισσότερο ήθικό και λιγότερο οικονομικό πρόβλημα» (σ. 200).

57. Meikle 30. Πρβλ. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, II. 11 (369 c-d), όπου χρεία σημαίνει άφ' ένός την ύπηρεσία, και άφ' έτέρου την άνάγκη για τα έντελώς άπαραίτητα είδη.

58. Langholm, *Value*, 43.

59. Langholm, *Value*, σποράδην.

Παρ' όλα αυτά, και οι Έλληνόφωνοι σχολιαστές χρειάστηκε να ἐρμηνεύσουν τὸ δύσκολο Ἀριστοτέλειο κείμενο, καὶ τὸν ὄρο «χρεία». Ἀποφεύγοντας τὴ Σκύλλα τῆς μετάφρασης, ἔπessαν στὴ Χάρυβδη τοῦ γλωσσικοῦ φορτίου ποὺ ἔφερε ἡ λέξη. Ὁ ἀνώνυμος σχολιαστὴς τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς θεωρεῖ τὴν «χρεία» κυρίως ὡς τὸ κοινὸ μέτρο τῶν ἀγαθῶν, ποὺ ἐξασφαλίζει τὸ ἰσοδύναμο στὶς συναλλαγές. Δὲν προχωρεῖ γιὰ νὰ διευκρινίσει τί εἶναι ἡ χρεία, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα εἰκάζεται ὅτι μιλάει ἴσως γιὰ τὴν ἐπιθυμία καὶ ὄχι μόνο τὴ χρεία — ἐν πάσῃ περιπτώσει, τονίζει τὸ διπλὸ μέτρο τῆς ἀξίας, τὴ χρεία καὶ τὸ χρῆμα — ἴσως καὶ τὴν ἐργασία, θέτοντας ἔτσι τὶς βάσεις γιὰ τὴν παραπέρα ἀνάλυση τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη⁶⁰. Ἡ λέξη χρεία, ὅμως, ὅπως τὴν κληρονόμησαν οἱ Βυζαντινοί, ἔφερε καὶ ἓνα βαρὺ γλωσσικὸ φορτίο ποὺ ἦταν μὴ οἰκονομικό. Ὁ Μέγας Βασίλειος, γιὰ παράδειγμα, χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη γιὰ νὰ ὀρίσει αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἀπλὴ ἐπιβίωση — ὅ,τιδήποτε παραπάνω εἶναι κατὰχρησις: «οὐ δεῖ ὑπὲρ τὴν χρείαν καὶ πρὸς δαψίλειαν ἀναλίσκειν οὐδέν, ὅπερ ἐστὶ παράχρησις»⁶¹. Μιὰ τέτοια θεώρηση τῶν πραγμάτων περιορίζει τὴν «χρεία» στὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα, καὶ ρητὰ ἀποκλείει τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἀπόκτηση μὴ ἀναγκαῖων ἀγαθῶν ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση πρὶν κανεὶς νὰ μπορέσει νὰ ἀκολουθήσει τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ θεωρία τῆς ζήτησης.

Δεδομένων ὅλων αὐτῶν, ἡ ἐρμηνεία ποὺ ἔδωσαν οἱ Βυζαντινοὶ σχολιαστὲς αὐτοῦ τοῦ ἐδαφίου τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ἀποκτᾷ ἰδιάζουσα σημασία, γιὰτὶ παρουσιάζει ὀρισμένους νέους προβληματισμούς, τολμηροὺς ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν τοῦ τὸ προηγούμενο ἰδεολογικὸ κλίμα.

Ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἐφέσιος ἀκολουθεῖ σχετικὰ πιστὰ τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη, δίνοντας τὴν ἐρμηνεία ὅτι ἡ «χρεία» εἶναι ἡ αἰτία κάθε συναλλαγῆς, καὶ ὅτι μετρίεται μὲ τὸ νόμισμα, δηλαδή, ἐκφράζεται μὲ τὴν τιμὴ. Ἡ πρωτοτυπία στὴ σκέψη τοῦ ἔγκειται στὴν ἰδιαίτερη ἔμφαση ποὺ δίνει στὸ νόμισμα ὡς μέτρο τῆς ἀξίας⁶². Ἐνας ἄλλος σχολιαστὴς, μᾶλλον μεταγενέστερος ἀλλὰ ἀγνώστου χρονολογίας, παρουσιάζει μιὰ προχωρημένη θεωρία, κατὰ τὴν ὁποία τὸ μέτρο τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν εἶναι, «φύσει καὶ ἀληθείᾳ» ἡ χρεία, καὶ κατὰ συνθήκην τὸ νόμισμα, ποὺ τὴν ὑποκαθιστᾷ στὶς συναλλαγές⁶³. Πρόκειται γιὰ τὴ θεωρία τοῦ διπλοῦ μέτρου τῆς ἀξίας, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀνάλυσης τῶν Δυτικῶν θεολόγων, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκυ-

60. Σχόλιο στὰ HN V.12 κ.έ. πρβλ. Langholm, *Value*, 49-50.

61. St. Basil, *The Letters*, tr. Roy J. Deferrari, Cambridge, MA, 1926, ἀνατύπωση τοῦ 1972, I, 134.

62. HN 1133a 19.

63. «Ἠλιόδωρος», CAG 19.2, σχόλιο στὰ HN 1133a 7-31.

νάτη και μετά⁶⁴. Ἡ προβληματική ἀποτελεῖ μιὰ προσέγγιση στὴν θεωρία ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἀγαθῶν προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ζήτηση, καὶ ἐκφράζεται μὲ τὸ χρῆμα, δηλαδὴ μὲ τὴν τιμὴ, ἡ ὁποία καὶ αὐτὴ εἶναι συνάρτηση τῆς ζήτησης· μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι ἡ ἀξία καὶ ἡ τιμὴ διαμορφώνονται μέσῳ τῆς διαδικασίας τῆς ἀγορᾶς⁶⁵.

Στὸ 12ο αἰῶνα, ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἐφέσιος ἔχει μιὰ παρόμοια προβληματική, ἡ ὁποία οὔτε εἶναι ἐντελῶς σαφής, οὔτε βρίσκει πλήρη ἐκφραση. Ὅταν ὅμως κάνει τὸ συλλογισμό ὅτι ἡ «χρεία» δὲν εἶναι σταθερή, ἀλλὰ ἀλλάζει, καὶ ὅτι τὸ χρῆμα μετράει τὴν χρεία καὶ τίς μεταπτώσεις της⁶⁶, καὶ δεδομένου ὅτι ἡ συζήτηση λαμβάνει χώρα στὰ πλαίσια τῆς εὐρύτερης προβληματικῆς περὶ δικαιοσύνης, τὸ λογικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι θεωρεῖ δικαία τιμὴ τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς. Παρ' ὅλο πού, πιστὸς στὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ σχολιαστὴς δὲν ξεπερνάει τὰ πλαίσια τῆς προσωπικῆς «χρείας» γιὰ νὰ φθάσει στὴ συλλογικὴ ζήτηση ὅταν μιλάει γιὰ τὸ χρῆμα, ὁ συλλογισμὸς του εἶναι πρωτότυπος καὶ ἐδράζεται σὲ μιὰ σύλληψη τῆς χρείας ὡς συλλογικῆς, δηλαδὴ ὡς δύναμης τῆς ἀγορᾶς. Προσπαθεῖ ἐπίσης νὰ καταλάβει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀξία τοῦ χρήματος καί, πράγμα ἐντυπωσιακὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ, δὲν τὴν ἐξαρτᾷ οὔτε ἀπὸ τὴ μεταλλικὴ ἀξία τοῦ νομίσματος οὔτε ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ νομοθέτη, τοῦ αὐτοκράτορα, τοῦ κράτους, πού εἶχε τὸ μονοπώλιο κοπῆς νομισμάτων καί, ὡς ἓνα βαθμὸ, καὶ τὴ δύναμη νὰ προσδιορίσει τὴν ἀξία τους⁶⁷. Ἀντίθετα, καταλαβαίνει ὅτι ἡ ἀγοραστικὴ ἀξία τοῦ χρήματος καθορίζεται ἀπὸ τὴ ζήτηση καὶ ἀπὸ τίς διακυμάνσεις τῆς παραγωγῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν προσφορά, μὲ τὴν ὁποία ἔχει σχέση εὐθέως ἀνάλογη. Ἡ σχέση μεταξύ τῆς τιμῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος ὑπονοεῖται, καὶ ἡ διαδικασία μέσῳ τῆς ὁποίας διαμορφώνονται καὶ οἱ δύο εἶναι συλλογικῆς.

Βέβαια, ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἐφέσιος δὲν διατύπωσε μιὰ θεωρία τῆς ζήτησης καὶ τῆς προσφορᾶς πού θὰ ἀσπαζόταν ἓνας σύγχρονος οἰκονομολόγος. Αὐτὸ πού προσπαθεῖ νὰ κάνει εἶναι νὰ προσεγγίσει τὸ πρόβλημα πρῶτα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς χρείας πού ὑπάρχει γιὰ ἀγαθὰ, καὶ κατόπιν ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐνδείας ἢ τῆς εὐθηνίας, δηλαδὴ βασικά

64. Langholm, *Value*, 49 κ.έ.

65. Πρβλ. Mercken, 30-31.

66. Σχόλιο στὰ HN 1133b 10. Γιὰ μιὰ πιὸ πρωτόγονη ἀποψη γιὰ τὸ χρῆμα, βλ. Ξενοφώντας «Πόροι», IV 5-10.

67. Ὁ Schumpeter, *History*, 56, θεωρεῖ ὅτι ἡ ιδέα ὅτι τὸ νόμισμα εἶναι σύμβολο (cartist versus metallist theory of money) ἀνάγεται ὄχι στὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ στὸν Πλάτωνα. Βλ. ἐπίσης Langholm, *Usury*, 60: «Money in the abstract... is not an Aristotelian but a legal idea. It came to scholastic thought from Roman law... and eventually contributed strongly to the overthrow of the usury theory, sterility and all». Ἐπειδὴ οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι γνώριζαν τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο, εἶχαν, ἴσως, μιὰ πιὸ ἀφηρημένη ιδέα περὶ χρήματος.

τῆς παραγωγῆς, καὶ μάλιστα τῆς παραγωγῆς τῶν κυριότερων προϊόντων πρώτης ἀνάγκης, δηλαδὴ τῶν σιτηρῶν. Δὲν προχωρεῖ παραπέρα, νὰ μιλήσει γιὰ ἀγαθὰ ποὺ δὲν εἶναι πρώτης ἀνάγκης, ἅς ποῦμε τὰ πολυτελῆ ἀντικείμενα. Εἶναι, ὅμως, ἀκριβῶς ἡ θεώρηση τῆς ἐπιθυμίας γιὰ τέτοιου εἶδους ἀγαθὰ ποὺ μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ μιὰ σαφῆ οἰκονομικὴ θεωρία τῆς ζήτησης⁶⁸. Οὔτε φθάνει στὴ συνάντηση τῆς ζήτησης καὶ τῆς προσφορᾶς. Ἡ προβληματικὴ τοῦ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ δίδυμο χρεία-ἐνδεia, τὸ ὁποῖο δὲν καταφέρει νὰ ἀναπτύξει ὡς μία διαλεκτικὴ σχέση ζήτησης-προσφορᾶς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ δίδυμο ἐνδεia-εὐθηνία (ἀφθονία), τὸ ὁποῖο δημιουργεῖ ὀρισμένους περιορισμούς, ἀκριβῶς γιὰτὶ εἶναι νοητικὰ καὶ ἰδεολογικὰ προσδεδεμένο στὶς διακυμάνσεις τῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης⁶⁹. Βέβαια, θὰ ἦταν παράλογο νὰ περιμένει κανεὶς μιὰ πιὸ προωθημένη προβληματικὴ, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἔλθει μόνον μετὰ ἀπὸ συστηματικὴ ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς προσέγγισης.

Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σημαντικὸ εἶναι πρῶτον ὅτι, ἀκριβῶς, προσπαθεῖ νὰ καταλάβει τίς οἰκονομικὰς διαδικασίες, καί, δεύτερον, ὅτι τὸ πρόβλημα, ὅπως τὸ θέτει, εἶναι σύνθετο καὶ δυναμικόν. Προσπαθεῖ νὰ καταλάβει τίς ἀλλαγές, τίς μεταπτώσεις στὴν ἀξία τοῦ χρήματος καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ τῶν ἀγαθῶν, ὅχι νὰ περιγράψει ἓνα σύστημα σταθερό. Πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ διαφορετικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἐπικρατοῦσε μέχρι τὸν 10ον αἰῶνα.

Ὁ ἴδιος σχολιαστὴς δείχνει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ διάφορα εἶδη οἰκονομικῶν συναλλαγῶν καὶ θεωρεῖ ὅτι μέλημα τοῦ ἐπανορθωτικοῦ δικαίου τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι νὰ ἐγγυᾶται τὴν τήρηση τῶν ὅρων τῶν συμβάσεων ποὺ συνάπτονται μὲ τὴν ἐλεύθερη βούληση τῶν συμβαλλομένων — σκέψη πρωτότυπη, καὶ ποὺ πρέπει νὰ ἀντα-

68. Γιὰ τὸ θέμα, βλ. Langholm, *Value*, 85 κ.έ., ὅπου τονίζει ὅτι ἡ ἀγορὰ τῶν ἀγαθῶν πρώτης ἀνάγκης προσφέρει πολὺ λιγότερες ἐρμηνευτικὰς δυνατότητες ἀπὸ ὅ,τι ἡ ἀγορὰ εἰδῶν πολυτελείας. Πρέπει, πάντως, νὰ κατανοήσουμε ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Μεσαίωνα νὰ προσδώσουν θετικὴν ἀξία στὴν πολυτέλεια, τὴν τρυφή, ἔστω καὶ μ' αὐτὴν τὴν ἐννοια. Τὸ σκεπτικόν τους θὰ πλησίαζε περισσότερο τὴν σκέψη τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἀκριβῶς λέει ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ πλούτου πρέπει νὰ εἶναι «οἰκονομικὴ, ἀλλ' οὐκ ἀπολαυστικὴ» (PG 31, 288), ἐνῶ ἄλλοι ἐπιμένει ὅτι τὸ ζητούμενον εἶναι ἡ αὐτάρκεια, καὶ ὅποιοι ζεῖ πέραν τῆς αὐτάρκειας εἶναι πλεονέκτες: PG 31, 246, καὶ πρβλ. PG 31, 262.

69. Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ χρεία ἐπηρεάζεται καὶ ἀπὸ τὴν προσφορὰ (raritas) ἐμφανίζεται στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ τὸν 14ο αἰ.: Kaye, *Economy and Nature*, 147-8· πρβλ. Langholm, «Scholastic Economics», 123-4, καὶ *Price and Value*, 113-6, ὁ ὁποῖος δείχνει ὅτι ἀκόμη καὶ στὸν 13ο-14ο αἰῶνα ὑπάρχει καὶ στὴ Δύση σύγχυση, διότι ἡ indigentia περιλαμβάνει καὶ τὴ ζήτησι καὶ τὴν προσφορὰ. Γιὰ τὸ δίδυμο ἐνδεia-εὐθηνία, πρβλ. Ἀτταλειάτη, Bonn, 201 κ.έ.

νακλᾷ τις συνθήκες καὶ ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς του⁷⁰. Ἡ μεγάλη ἱστορική σημασία τοῦ Μιχαήλ τοῦ Ἐφεσίου εἶναι ὅτι, ὅταν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ οἱ θεολόγοι ἄρχισαν ψηλαφιστὰ νὰ διερευνοῦν θέματα ὅπως εἶναι ἡ διαμόρφωση τῆς ἀξίας καὶ τῶν τιμῶν, καί, κυρίως τὸ χρῆμα, ὁ ρόλος του καὶ ἡ ἀξία του, ἔλαβαν σημαντικότερα ἐναύσματα ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ σχολιαστή, τὸν ὁποῖον θεωροῦν ὡς τὸν πρῶτο, καὶ ἀξιολογώτατο, διδάξαντα⁷¹.

Οἱ μεταβολές αὐτὲς στὴν ἀντιμετώπιση οἰκονομικῶν θεμάτων ἀντανακλοῦν ἐξελίξεις στὴν πραγματικὴ οἰκονομία. Ἡ ἔμφαση ποὺ δόθηκε στὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ὡς τὸν 10ο αἰῶνα, συμβάδιζε μὲ μιὰ μακρὰ περίοδο βραδείας οἰκονομικῆς ἐξελίξης. Ἦταν περίοδος ὅπου οἱ τιμὲς παρέμεναν σταθερές, καὶ τὰ ἐπιτόκια ἐπίσης. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἡ αὐξηση τῆς παραγωγῆς, γινόταν μὲ ἀργοὺς ρυθμούς, ἀπὸ τις ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰῶνα, ἀλλὰ χωρὶς αἰσθητὰ ἀποτελέσματα γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα. Ὅπως σὲ ὅλες τις Μεσαιωνικὲς κοινωνίες, ἡ οἰκονομικὴ ἀνοδος ἐξαρτιόταν κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸν γεωργικὸ τομέα, ὅπου τὴν πρώτη ὠθηση ἔδωσε ἡ δημογραφικὴ ἀνοδος καὶ οἱ δημογραφικὲς διεργασίες εἶναι ἀργές. Πρόκειται γιὰ μιὰν οἰκονομία περίπου στάσιμη. Σὲ ἓνα τέτοιο σύστημα, ἀκόμη εὐθραυστο, ἡ σταθερότητα ἔχει οἰκονομικὴ ἀξία. Τὸ κράτος, ὡς κύριος ἀποδέκτης τοῦ πλεονάσματος, ἔχει κάθε λόγο νὰ προστατεύει τοὺς παραγωγοὺς καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ στηρίξει τὸ σύστημα ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ γιὰ κοινωνικοὺς λόγους, καὶ ποὺ ἐμπεριεῖχε μιὰ σχετικὰ ἰσομερῆ κατανομὴ τῶν παραγωγικῶν πόρων — μὲ ἐξαίρεση τοὺς πόρους τοῦ ἰδίου τοῦ κράτους. Ἡ ἔμφαση στὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, δηλαδή, στὴ διαφύλαξη μιᾶς ἰσορροπίας, καὶ στὴν προστασία τοῦ ἀδυνάτου, εἶχε ἰδεολογικὴ καθαρότητα, ἐξυπηρετοῦσε πολιτικοὺς σκοπούς, καὶ εὐνοοῦσε τὴν πορεία μιᾶς ἀργῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ὁ περιορισμὸς τῶν κερδῶν ἀντανακλᾷ ἐπίσης μιὰν οἰκονομία στὴν ὁποίαν ἡ αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος γίνεται μὲ ἀργοὺς ρυθμούς. Τὸ μέγεθος τῆς οἰκονομίας, τῶν ἀγαθῶν καὶ χρημάτων, θεωρεῖται σταθερό, καὶ αὐτὸ ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν κοινωνία, καὶ κατὰ πρῶτο λόγο τὸ κράτος καὶ τὴν ἐκκλησία, εἶναι ὁ δίκαιος καταμερισμὸς τους. Ὑπὸ αὐτὸ τὸ

70. Σχόλιο στὰ HN 1130b 33.

71. Mercken, *The Greek Commentaries*, 40-41, γιὰ τὸν Grosseteste· Odd Langholm, *Price and Value in the Aristotelian Tradition*, 1979, 49-50. Γιὰ ἀναφορὰς στὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο ἀπὸ τοὺς Nicolas Oresme καὶ Jean Buridan σὲ σχέση μὲ τις ἀναλύσεις τους περὶ χρήματος, βλ. Odd Langholm, *Wealth and Money in the Aristotelian Tradition*, 1983, 23 κ.έ., 60 κ.έ. Κατὰ τὸν Langholm, ὁ Buridan ἔχει 60 ἀναφορὰς στὸν «Εὐστράτιο Νικαίας» (=Μιχαήλ Ἐφέσιο), 30 στὸν Ἀλβέρτο τὸν Μεγάλον, καὶ 15 στὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη (σσ. 24-25).

πρίσμα τὸ κέρδος τοῦ ἐμπόρου ἀποτελεῖ ἀμοιβή γιὰ τὴν ἐργασία καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ διατρέχει, καὶ ἔτσι τὸ ἀντιλαμβάνονται στὸ Βυζάντιο, μέχρι καὶ τὸν δέκατον αἰώνα.

Ὅμως, τὸ σύστημα αὐτὸ βρέθηκε ὑπὸ πίεση ἤδη τὸν 10ον αἰώνα, καὶ οἱ ἔντονες προσπάθειες τῶν αὐτοκρατόρων νὰ ἐδραιώσουν καὶ νὰ διαφυλάξουν μὲ νομικὰ μέσα τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη ἀποτελοῦν ἀμυντικὲς κινήσεις. Στὸν 11ον αἰώνα, ἡ οἰκονομικὴ πραγματικότητα ἄλλαξε σημαντικά. Ἡ παραγωγή, ἴσως καὶ ἡ παραγωγικότητα, αὐξήθηκε, ὁ ὄγκος τῶν συναλλαγῶν ἐπίσης, ἐνῶ ὁ ἐμπορικὸς καὶ βιοτεχνικὸς τομέας ἀπέκτησε μεγαλύτερη σπουδαιότητα γιὰ τὴν οἰκονομία, ὅπως καὶ γιὰ τὸ κράτος. Ἡ αὐξηση τῶν ἐπιτοκίων εἶναι μία ἐνδειξη τῆς οἰκονομικῆς εὐρωστίας καὶ τῶν νέων ἀναγκῶν. Πλούσιοι ἔμποροι, τραπεζίτες, ἄνθρωποι ποὺ ἀσχολοῦνταν ἀποκλειστικά μὲ τὴ διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων καὶ τοῦ χρήματος, ἐμφανίζονται στὶς πόλεις, καὶ κατὰ κύριο λόγο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀποκτοῦν μεγάλη οἰκονομικὴν ἐπιφάνεια καὶ κάποια πολιτικὴ δύναμη τόσο στὸν 11ον ὅσο καὶ στὸ 12ον αἰώνα. Ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, ὁ γοργὸς ρυθμὸς τῶν συναλλαγῶν καὶ τὸ μέγεθός τους δύσκολα μποροῦσαν νὰ συμβαδίσουν μὲ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ὑπῆρχαν στὴν προηγούμενη ἐποχή. Ἐπιδεικνύοντας θαυμαστὴ εὐελιξία, καὶ ἡ κοινωνία καί, ἐν μέρει, ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἀνταποκρίθηκαν στὶς καινούργιες ἀνάγκες. Οἱ περιοριστικοὶ μηχανισμοὶ ἀποδυναμώθηκαν ὡς ἓνα βαθμὸ, ἡ τελευταία κρατικὴ παρέμβαση στὴν ἀγορὰ σιτηρῶν χρονολογεῖται στὴ δεκαετία τοῦ 1070, καὶ ἡ ἀγορὰ λειτουργοῦσε μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία. Βέβαια, τὸ κράτος εἶχε, ἀκόμη, πολὺ μεγάλη ἐπιρροή στὴν οἰκονομία, δεδομένου ὅτι ἤλεγχε σοβαρὲς ἐκτάσεις γῆς, καθὼς καὶ τὸ νόμισμα καὶ τὴν φορολογία. Καὶ ἐδῶ, ὅμως, παρατηροῦνται κινήσεις ποὺ εὐνοοῦν τὴ συσσώρευση τῆς γῆς. Στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο, ἡ ἀνταπόκριση στὶς καινούργιες συνθῆκες σηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ αὐξημένο εἰδικὸ βάρος ποὺ δόθηκε στὴν ἐλευθερία τῶν συναλλαγῶν.

Ὅσο γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς ἰδεολογίας στὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας, αὐτὸ εἶναι θέμα πολὺ πιὸ δύσκολο νὰ μελετηθεῖ, τόσο στὸ Βυζάντιο ὅσο καὶ σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη κοινωνία. Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἰδεολογία ἐκφράζεται νομοθετικά, εἶναι δυνατόν νὰ διακρίνουμε ἢ νὰ εἰκάσουμε ὀρισμένες ἐπιπτώσεις. Ὁ περιορισμὸς τῶν κερδῶν δημιουργεῖ συνθῆκες ποὺ εὐνοοῦν μιὰ συγκεκριμένη συμπεριφορὰ τοῦ ἐμπόρου· τὸ κέρδος μεγιστοποιεῖται ὄχι μὲ μέγιστη διαφορὰ μεταξὺ τιμῆς ἀγορᾶς καὶ τιμῆς πώλησης, ἀλλὰ μὲ τὸ γρήγορο γύρισμα τοῦ ἐμπορεύματος καὶ τὸ χαμηλὸ σταθερὸ κόστος. Ἡ καχυποψία ποὺ περιβάλλει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου, μὲ τὴν δυνατότητα τὴν ὁποίαν αὐτὸ παρέχει γιὰ παράλογο, καί, ἄρα, παράνομο κέρδος, ἀποτρέπει τὴ συμμετοχὴ τῶν πλουσιωτέρων, δηλαδὴ τῶν ἀριστοκρατῶν, στὸ ἐπάγγελμα. Ἡ νομοθεσία περὶ ὑπερύγκου βλάβης, ὅπως ἐφαρμόστηκε στὸ 10ον αἰώνα, παρακωλύει τὴ συσσώρευση γῆς

και άλλων πηγών πλούτου. Στο βαθμό που αυτοί οι μηχανισμοί άτόνησαν, μετά τον 10ο αι., διευκολύνεται ή συσσωρευση και ή επένδυση. Το οικονομικό αποτέλεσμα ήταν ή μεγέθυνση και μεγαλύτερη ευμάρεια· το κοινωνικό αποτέλεσμα ήταν ή αύξηση της ανισότητας.

"Όλα αυτά, βεβαίως, είναι σχετικά. Η ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης, της προστασίας του αδυνάτου, του φραγμού στο παράλογο κέρδος, ήταν βαθεία έμπεδωμένη στη συνείδηση των Βυζαντινών, από την αρχή ως το τέλος της ιστορίας του Βυζαντίου, και σε περιόδους κρίσης οι εκκλήσεις για κοινωνική δικαιοσύνη ήταν συχνές και εύγλωττες. Η αρχή της ελευθερίας στις συναλλαγές υπήρχε επίσης από παλιά, και ως το τέλος. Και οι δύο αυτές αρχές, σε ένα επίπεδο συγκρούμενες, συνυπήρχαν πάντα. Άλλαζε όμως, ανάλογα με την εποχή, το ειδικό τους βάρος. Το αιώνιο πρόβλημα της δικαιοσύνης και της ελευθερίας στην οικονομική πράξη έλαβε μικτές λύσεις στο Βυζάντιο. Έλευθερία υπάρχει, το κέρδος νομιμοποιείται, αλλά οι άκραιες καταστάσεις που βλάπτουν υπερβολικά το άτομο και, κατ' επέκταση, και την κοινωνία, προκαλούν διορθωτικές κινήσεις. Κυρίως όσον αφορά το εμπόριο, μία από τις ισχυρότερες και πλέον μακρόβιες ιδεοληψίες είναι ή σαφής διάκριση των μονοπωλιακών σχέσεων, και ή ισχυρή κρατική παρέμβαση που αυτές προξενούσαν, στο όνομα του γενικού συμφέροντος και της δικαιοσύνης.

Είναι λοιπόν ένα μικτό σύστημα, με μικτές λύσεις. Η λύση που δίνει προνομιακή θέση στην κοινωνική δικαιοσύνη ήταν πιο ικανοποιητική στους ανθρώπους της εποχής, γιατί συνάδει περισσότερο με την ήθική μιās Χριστιανικής κοινωνίας. Γι' αυτό, άλλωστε, δεν έχασε ποτέ ούτε τη γοητεία της ούτε την επίδρασή της. Αντίθετα, ή αρχή της ελευθερίας στις συναλλαγές, παρ' όλες τις σεβαστές καταβολές της και παρ' όλο που μπορεί να διευκολύνει την μεγέθυνση της οικονομίας και την ευμάρεια, δημιουργεί ιδεολογικά και ήθικά προβλήματα σε μιὰ Χριστιανική κοινωνία όπως ήταν το Βυζάντιο και οι κοινωνίες της Δυτικής Χριστιανικής Ευρώπης. Ός αποτέλεσμα, με δυσκολία βρίσκει θεωρητική και ιδεολογική έκφραση στον Μεσαίωνα, και συχνά ή θεωρία βρίσκεται πιο πίσω από την πρακτική. Είναι επομένως έντυπωσιακό ότι στο Βυζάντιο αποτολμήθηκε μιὰ πρώτη προσέγγιση. "Όσο για τη σκέψη ότι οι ατομικές οικονομικές πράξεις, με κίνητρο την άγρα του κέρδους, δηλαδή την πλεονεξία, μπορεί συλλογικά να ωφελούν το κοινωνικό σύνολο, και να καταλήγουν σε μιὰ μορφή δικαιοσύνης, αυτό είναι ένα ακόμη πιο δύσκολο συμπέρασμα, στο οποίο στη Δυτική Μεσαιωνική Ευρώπη κατέληξαν μετά από συστηματική θεωρητική εργασία αιώνων. Στο Βυζάντιο υπάρχουν μόνο περιστασιακές νύξεις για κάτι τέτοιο, αλλά καμμιά θεωρητική προσέγγιση⁷².

72. Στην ανάλυση του ολιγοπωλίου της Ραιδεστού από τον Άτταλειάτη.

Τὸ δίλημμα ποῦ θέτει ἡ ἀνάγκη γιὰ οἰκονομικὴ μεγέθυνση καὶ ἡ ἐπιθυμία γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη τέθηκε μὲ διαφορετικοὺς τρόπους σὲ διάφορες στιγμὲς τῆς μακρᾶς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου. Τὸ κράτος καὶ ἡ κοινωνία ἔδωσαν λύσεις πρακτικὲς καὶ θεωρητικὲς σ' αὐτὸ τὸ αἰώνιο καὶ δύσκολο πρόβλημα· λύσεις ποὺ ποτὲ δὲν ἦταν τέλειες, καὶ σπάνια ἦταν ἀπολύτως συνεπεῖς. Ἦταν, ὅμως, συχνὰ ἐπιτυχεῖς. Τὸ Βυζάντιο ὀφείλει τῇ μακροβιότητά του μεταξύ ἄλλων, στὸ γεγονὸς ὅτι διέθετε ἀρκετὴν εὐελιξία ὥστε νὰ διατηρήσει, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, κοινωνικὴ σταθερότητα καὶ οἰκονομικὴ πρόοδο.

S U M M A R Y

Social justice : Exchange and prosperity in Byzantium

The problem of economic development or growth, in conjunction with the demands of social justice, has posed dilemmas to both intellectuals and governments, from ancient times until our own days. This combination of problems is a basic one, and has significant ramifications, for what is at issue is the search for a certain equilibrium between, on the one hand, freedom of economic activity and, on the other, justice. Justice provides a corrective to the inequalities that result from untrammelled economic activity, or places limits on the effects of free economic action when these are in opposition to the common good, as it is perceived by each society.

During the medieval period, the problem was posed with some force, along with the dilemmas inherent in the various religious and intellectual traditions that formed the common heritage of the eastern and western Middle Ages: Christianity, the Roman legal tradition, the ancient Greek philosophical tradition. In the Byzantine Empire, where all three elements had a strong impact, people grappled with the issues both in terms of theoretical discourse and in practice.

The concept of social justice was deeply embedded in Byzantine society, where justice carried both the general meaning of equality (that is to say, equilibrium), and the specific meaning of the protection of the weaker members of society. At the same time, the principle of free negotiation was also present; through the centuries, one can see a development in the emphasis that was given to each of these two principles. Until the middle of the tenth century, the state's concern was focused on the protection of the weak. Through

the instruments of legal justice and legislation, the state intervened in the economic process, for example in the matter of the formation of prices. The concept of the «just price» was a powerful one, and the discussion revolved around one of its components, the just profit, more specifically the just profit of the merchant. The state set limits on interest rates, as well as on profit rates. Also in the tenth century, we find broad use of a clause of Justinianic law which invalidates private contracts, arrived at with the free will of the contracting parties, when a sale is made at a price considered too low, that is, at less than half the just price (legislation on the *laesio enormis*). This system was static in conception, and placed greater value on the needs of the community than on the economic activity of the individual.

However, the use of the legislation on the *laesio enormis* could potentially and did in fact include elements of flexibility and dynamism as far as the economic process was concerned. These elements begin to appear in our sources in the first half of the eleventh century, and their development progressively leads to a greater acceptance of market forces, while at the same time the protective character of the legislation loses its force. A little later, that is, in the second half of the eleventh century and during the next hundred years, Byzantine intellectuals engaged in the systematic study of the works of Aristotle, whose statements on justice in exchange have been scrutinised and commented upon by vast numbers of scholars and thinkers, providing the basis for the science of political economy. The Byzantines, and especially Michael of Ephesos, were the first to study and reflect upon the fundamental problems of the formation of value, as well as upon the question of money and its function in the economy. Michael of Ephesos, an original thinker, saw the economic process as a complex and dynamic problem. He sketched the elements of a concept of supply and demand, without developing it fully. His commentaries on the Nicomachean Ethics became the foundation stone for the subsequent analyses by the great scholastics of western Europe.

The transformation in the approach to economic questions reflects developments and transformation in the real economy. When the economy was more or less static, it made sense, in both economic and social terms, to give primacy to justice. On the contrary, when production and the volume of exchange increased, the concept of freedom in exchange gained ground.

There was, in the Byzantine Empire, an admirable flexibility in the way in which the society, the ideology, and, to some extent, the state responded

to the demands of the economy in the various stages of its development. The solutions that were attempted were always mixed. The concern for social justice and the principle of freedom in exchange coexisted at all times; what changed was their specific weight. The Byzantines addressed this basic problem, which every society faces, although each society deals with it in its own terms. They addressed it in their legislation, in their ideological statements and in their everyday practice. The solutions were never perfect, and they rarely had complete ideological purity. They were, however, often very successful. The longevity of the Byzantine Empire is due, among other things, to the fact that there was, for a long time, sufficient flexibility in the ideology and also in the system, so that both social stability and economic progress could and did coexist for many centuries.